

4372
1992

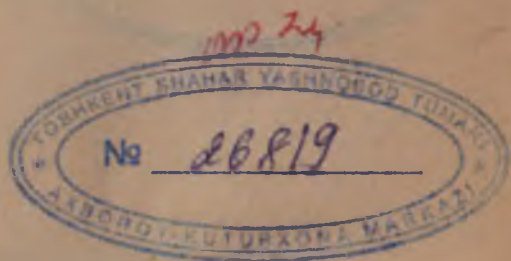
АСҚАД
МУХТОР
ЧИНОР

АСҚАД МУХТОР

ЧИНОР

РИВОЯТЛАР, ХИКОЯТЛАР, ҚИССАЛАР

SCAN

Асқад Мухторнинг бу романи шарқ адабий анъаналарини эслатувчи янги бир шаклда ёзилган. Чинорнинг катта шоҳларидай ҳар томонга тарвақайлаб кетган қиссалар ҳозирги куннинг жонли воқелигини акс эттирса, унинг терең илдизлари — ҳикоятлар яқин утмиш ҳақида, ривоятлар эса пилдираб учган янроклар сизгари сизил, улар поэтик романтика қанотида қадим афсоналарга бориб туташдилар...

Бу асар учун адибга 1973 йилда Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофоти берилган.

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1983

4306030000 — 187

М ————— 308 — 83
353(04) — 83

Тоғ бағридаги ҳув йша булут булут эмас, чинор. Дарвоқе, тоғнинг ўзи ҳам, қишлоқ ҳам унинг номи билан. Чинортоғ, Чинорқишлоқ деб аталади. Бизнинг Очил бува шу ерда туғилган. Мен гапни туғри шу кишидан бошламоқчи эдим, лекин бу жойларда чинорсиз ҳеч нарсани тушунтириб бўлмайди. Ҳатто гузар, ундаги катта, гавжум чойхона ҳақида гап кетганда ҳам, «Чинорда чақчақлашиб келдик», «Чинорга бориб бир ош қилайлик», дейишади. Бутун қишлоқ шу чинорнинг соясига жойлашган.

Очил бува бугун чинор билан хайрлашмоқда. Бутунлай эмас, албатта. Вақтинча. У сафар олдидан, ҳар гал шундай қилади, тирик одам билан хайрлашгандай узоқ тикилиб, пичирлашиб хайрлашади.

Ҳали оппоқ тонг. Нур уйғотган қушча товушининг илк кумуш ҳалқачалари осмонга ўрлаб кетди. Ним шабадада яшил булутнинг ҳар жой-ҳар жойи совундай кўпириб, азим чинорнинг сирли бағридан чиқиб келган сокин ва қудратли шовиллаш оламни тутди. Қулоқ солмаганга бу товуш эшитилмайди ҳам, лекин Очил бува учун ҳозир тонг ҳам гуё мана шу шовиллашдангина иборат эди. У гузардаги катта оқ тош супада тикка турибди. Ана шу тоғ қишлоғида бундай қоятош сероб, улар йўлкаларда зинапоя, ариқларда кўприк, чашидаларда босма, чойхоналарда супа вазифасини ўтайди. Чинор ҳам ана шундай қоятошдан ўсиб чиққан, лекин унинг томирлари тош остидаги она тупроқ бағрида Чинортоғнинг илдизлари билан туташиб кетган, дейишади.

Ҳали оппоқ тонг. Гузарда ҳам, қишлоқ кўчаларида ҳам бир кимса йўқ. Фақат Очил бува билан чинор юзмаюз туришибди.

Очил бувага у доим тирикдай, қадрдон суҳбатдошдай туюлади. Доно суҳбатдош. Ёши аллақачон мингдан ошиб кетган. Минг йил! Унинг навниҳол пайтини кўз олдига келтириб бўлмайди. У вақтлар йил саноги фақат учта рақам билан ифодаланган бўлса керак. Минг йил! Ҳар баҳорда янги либос, янги ҳаёт. Унинг ун туққиз қулочли ғўдир танаси ўзининг минглаб қатламлари билан ғўё ҳаётнинг мангулигини тасдиқлаб туради. Сон-саноксиз панжа барглари ҳам бетиним қимирлаб, нурли ҳаводан ризқини териб олаётгандай, юксакликка интилгани интилган. Очил бува уни доим ёш кўради. Мана ҳозир ҳам оппоқ тонгда навқирон гуркираб, бутун вужудидан сарин ёшлик барқ уриб турибди. Тарвақайлаб ўсган силлиқ, яшил бутуқларидан кўз ўрмалаб тепага чиққан сари танаси сутдай оқариб боради. Гузар устига оғиб турган еттинчи бутуғи ҳали жуда ёш, борган бўлса беш юз-олти юз яшардир, унинг танаси қиз сийнасидай оппоқ, соф. У Очил буванинг йигитлик чоғида ҳам худди шундай эди, ўшанда ҳам унинг кўнглига шу қиёс келган.

Ҳа, чинорга тикилиб Очил бува бутун умрини эслайди. Унга қараб турса кўз олдида денгиздай бир чексизлик, ям-яшил чексизлик кўринади. Умри чексиздай туюлади. Ғўё ўзи ҳам минг йиллардан бери яшаётгандегу яна минг йиллар умр кўрадигандек. Шунда у чор атрофга, бутун табиатга худди хўжайиндай назар ташлайди, тоғлар орқасидаги қора булутлар, узоқда йилт-йилт этган чақмоқлар билан сенлаб гаплашади:

— Кўй энди, тонгни қийнама, тонг отиб олсин!

Узоқ тикилади бува чинорга. Узоқ суҳбат қилади, хайрлашади. Охири кўксига соқоли сал титраб, товушсиз, кўз ёшсиз йиғлаб юборади. Йўқ, у қаттиқ ғусса чеккаётгани йўқ. Чамаси, йиғлаган ҳам унинг ўзи эмас, ғўё бошқа биров...

РИВОЯТ

Бу чинорни Очил буванинг узоқ аждодларидан бири вабо йили ўтказган дейишади, ушандан бери бу ерларга биронта офат йуламаган экан. Шунинг учун чинорнинг зиёратига атроф-теваракдан ҳар йили тумонат одам келиб кетади. Шундай бўлса ҳам, унинг ғўдир пўстлоғида пичоқ яраси у ёқда турсин, биронта тирноқ изи ҳам йўқ. Чунки чинорнинг танасига тиф тегса қон тиркирармиш...

Бир йили, у вақтларда Очил бува етмишлардан энди ошган пайт экан, кишлокнинг қариялари чинорнинг ёши-ни ҳисоблаб, унинг мингга кирадиган фаслини тахминлаб, эълон қилишибди. Эътиқодга кўра, чинор мингга кирган соати узидан-узи ловиллаб ёниб кетиши керак экан.

Ўшандан кейин Чинорқишлоқда ҳам, унинг атрофларида ҳам неча ҳафтагача таҳлика ҳукм суради. Чинорнинг атрофи, гузар, ҳатто кишлок ҳам хувиллаб қолади. Халқ кирга, далага кўчиб чиққан, тоғ этагидаги яшил булутдан кечаю кундуз кўз узмайди. Қариялар тоат-ибодатдан бош кутармайди, ҳамма кароматли ёнғинни ваҳима билан кутади.

Бу ваҳимали кутишдан толиққан аҳоли оксоқоллардан аниқ кунни белгилашни талаб қилади. Чоллар узок кенгашиб, чинорнинг ўт олиш пайтини аниқ айтишади.

Воқеа сафар оғи иккинчи жумасининг ярим кечаси юз бериши керак эди.

Бу башоратга фақат Очил бува ишонмайди. Чунки болалигида бобосидан эшитган ҳикоялар ҳамон ёдида эди. Чингизхон замонида чор атроф тутун ичида қолиб, далалар, кишлоклар, боғлар ловиллаб ёнганида ҳам, шу чинорнинг улкан яшил бурки худди ҳозиргидай гуркираб, «Ҳаёт мангудир, ҳаёт тугамайди!» дегандек, аста шовиллаб тураверган экан.

Ўук, Очил бува чинорнинг ёниб кетишига ишонмайди. Ё ишонмай, ё ловиллаб ўт оладиган булса, қадрдони билан бирга ёниб кетиш ниятида, ўша кечаси ўзи ёлғиз чинор қошига кетади.

Қишлоқ аҳолиси уни шовқин-сурон, йиғи-сиғи, қарғиш, дуо, меҳр-шафқат, лаънат, ҳайрат ва таҳсинлар билан кузатиб қолади. Очил бува Чинорсуқмоқдан аста юрнб, тун қоронғилигига сингиб йўқолади.

Сафар оғининг иккинчи жума кечаси бу атрофда ёшу қари тун бўйи бедор, Чинортоғ этагида ҳайбат билан қорайиб турган чинорга узокдан тикилиб тонг оттиради.

Чинор ёнмайди.

Очил буванинг ўзи бу кеча ҳақида бирон вақт бирон-та одамга батафсил ҳикоя қилганини ҳеч ким билмайди-ю, лекин халқ орасида у ҳақда эртасингаёқ дув-дув гап тарқалади. У кечаси билан гузардаги ўша тош супада тик туриб, чинорга тикилиб чиққан эмиш. Бир соат, икки соат, ун соат тикилибди, гуё қисматини кутгандай, кўзларидан ёш тиркираб чиққунча тикилибди.

Чинор ёнмабди.

Чинор ёнмабди-ю, лекин бир дам тилга кириб, худди инсон сингари гапирган эмиш.

Мен ёниб кетсам, замн охир булади!— деганмиш чинор

Ушандан буён одамлар унга тикилишади. Лекин чинор охир замонни эмас, мангуликни эслатади одамларга. Юздан ошган чоллар зиёратга келганда: «Ёшлигимда уни қария дейишарди, энди узим қарияман, у булса уша-уша», дейишади. Ҳозир унинг ёшини ҳеч ким билмайди. Унинг ёшини санаш гуноҳ ҳам ҳисобланади.

Бу воқеа атрофидаги гаплардан яна бири шуки, чинорнинг гапирганини эшитган одамнинг умри боқий бўлармиш.

Бу гапнинг қанчаси ривоят, қанчаси ҳақиқат — билмайман, лекин Очил бува ҳамон ҳаёт, бу йил қовун пишигида тўқсон тўртга киради, ҳали чинордай бақувват. Унга қараб турсангиз чинорнинг гапирганига ҳам ишонгингиз келади. Чинор билан ёлғиз рубару қолиб, астойдил ихлос билан қулоқ солсангиз, сиз ҳам унинг асрий ҳаёлларини эшитгандай бўласиз. У замонлар ҳақида, ҳаётнинг кучи, заволсизлиги ҳақида гапиради. Уйга толсангиз, унинг сокин шовиллашида инсон товушини илгакандай бўласиз. «Наҳотки, наҳотки менинг ҳам умрим...» деб пичирлаганингизни билмай қоласиз. Уз товушингизни эшитиб ҳушёр тортасизу жилмайиб қўясиз. Чинор ҳамон шовиллайди.

Ийқ, чинорнинг гапирганига бирдан-бир гувоҳ ҳозирча Очил бува. Бунинг ривоятлигини ҳам ҳамма билади, ҳақиқатлигига ҳам ҳеч ким шак келтиролмайди. Юқорида айтганимдек, чинор ҳақида гапирмай туриб, Очил буванинг таърифига киришиш ҳам қийин. Чунки бу гапларни билмаган одам ҳам, Очил бувани курса, албатта бир азим куч эсига тушиб: «Чинордай одам экан!» деб бир карра ҳайрат бармоғини тишламоғи бор.

...Очил бува ўртанча ўгли бригадир Толибжон билан бирга ҳовли тўридаги алоҳида хонада истиқомат қиларди. Ирғай таёғини тўқиллатиб гузардан қайтиб келса, колхознинг «ГАЗ-69»и ҳовлида тайёр турган экан. Толибжон ҳам ували-жували, хотин, бола-чақаси билан чиқиб бобони кузатгани отланган эди. Бобо шофер боланинг саломига алик олди-да, айвонга чаққон чиқиб, қозикдаги сафар чакмонини билагига солди. Кейин келинининг, невараларининг пешаналаридан бир-бир ўпди.

— Азимжон, кун тигига қолмай йўлга чиқиб олай-

лик!— деди Очил бува машина томон юриб. Ичкаридан ҳали оҳори тукилмаган янги беқасам тун кийган, жуссаси кичик, муллаваччага ухшаш ранги синиққина бир йигит иккита тугун кутариб чиқди. Азимжон шу эди. Очил бувага қараганда у бошқа бир олам: фарчли ялтироқ этик, шевиот шим, шлак куйлак... ҳаммаси бежирим, ҳаммаси нафис, тахи бузилмаган. Айниқса беқасам билан чуст дўппини энди кийганга ўхшайди, худди омонатдай эҳтиёт қиларди. Очил бува унинг олдида тоғдек. Чанг қўнса билинмайдиган қум ранг кўн этикнинг брезент қўнжи бақувват болдирида юмшоққина йиғилиб турибди. Узун оқ яқтак устидан пастгина, бушгина боғланган қийиқлар белнинг қадимий навқирон кучини ардоқлаётгандек. Бобонинг кексалиги фақат катак-катак чармдек пишиқ кўксини тўлдириб турган қордай оқ тўрва соқолидангина билинар эди. Очил бува ўткир қора кўзли, серқош, чиройли йигит бўлган. Унинг йигитлик кўрки ҳозир ҳам мўйловининг бир учи билангина жилмайишидами, сал чўккан кўзларининг йилтирашидами, қирғиз қалпоқни қияроқ қўндиришидами — нимасидадир сақланиб қолган.

Улар тугунларни жойлаб, очиқ машинанинг икки ён курсисига чиқиб утиришди.

— Акамни сураб қўйинг, бува!— деб қичқариб қолди Толибжон чуғур-чуғур болаларини қўлтигига олиб.

Биз-чи, азизларим, биз қаерга ўтирамиз? Биз ҳам боришимиз керак-ку, Очил бувадан гап очган эканмиз, у билан йўлга чиқишимиз зарур. Бу унинг умр йўли десак, катта кетган булармиз, йўқ, бу унинг ҳар йилги оддий сафари. Лекин бу сафарда ҳам у мана шу она-ерга, ҳалиги азим чинордай томир ёйган катта оиласининг бир қисмини айланиб, жигарбандларининг ҳолидан хабар олиб, оталик бурчини ўтаб қайтади. Не-не одамлар, воқеалар, тақдирлар...

Қизиқми? Қизиқ, деганлар юраверсин.

Кетдик.

Сиз билан бизга жой ҳам зарур эмас. Четдан кузатиб кетаверамиз.

Машина ҳадемай асфальтга чиқиб олди. Ҳали қуёш уфқда, йўллар шабнамдан қорайиб, узоқларга чорлаб турибди. Довонлар, қирлар ошиб уқдай учаркан, Очил бува узоқ тоғ этагида гуж бўлиб турган чинор қорасидан кўз олмас эди. Азимжон эса уфққача қизариб ётган какра гулининг тунги уйқуда бош кутаришини биринчи

күриши. Бу чексиз гиламнинг ловиллашидан күзи толгандагина, бобосига қараб гап қотади

— Қайси йўлдан юрамиз, бобо?

Узоқда олтинланган буғдойзорлар, пахта далаларини шартта кесиб уфққа санчилган йўллар ялтирар, яйловларда илон изи суқмоқлар чувалашиб ётар эди.

— Бу йўлларнинг қайси биридан юрсанг ҳам биронта жигарбандингга дуч келасан, болам,— деди Очил бува олис-олисларни кузи билан биратула илғамоқчидай узоқларга қараб. Хурсиндими, дала ҳавосидан упкасини тўлатиб нафас олдим, соқол энлаган кукси қалқиб кетди. Очил бува болалари-ю невараларидан бир юз ўттиз еттасини билади. Ундан нарисининг — эвара-чевараларининг ҳисобига етолган эмас. Бу оила бутун ўлка бўйлаб ёйилган. Мана бу қадрон она тупроқнинг ҳар қаричига илдиз отган бу авлод. Бир ерига бир найза санчсанг, шуларнинг томирига тегади. Каттакон бир эл. Лекин бобо учун эса оддий оила. «Болаларим», дейди.

Азимжон қирқларга бориб қолган булса ҳам, Очил бува унга «болам» деганида ярашиб туради.

— Ҳозир Ориф тоғамникига борамизми?

— Ориф тоғамникига борамиз, болам.

— Ориф тоғам каттамилар, менинг ойимми, бобо?

— Сенинг онанг катта эди, болам.

Бир ҳафтадан бери саволга тутаётган Азимжонга у қариндошларининг кўплари ҳақида гапириб берди. Орифжон тоғаси ҳақида ҳам ҳикоя қилди. Лекин ҳаммасини гапириб тугатиб бўладими? Қайси бирини айтсин? Буларнинг ҳаммасини гапириб беришдан, битта-битта бориб куриш осон. Бунинг устига, бобосининг ҳикояларига Азимжон унча тушунинқирамаяпти ҳам шекилли. Уруғини замон шамоли учириб, бегона юртда униб чиққан бу заиф ниҳол бобонинг денгиз довулидай шиддатли ва гўзал ҳикояларини кўтаролмади чоғи, охири ишонмай қўйгани билиниб қолди. Шунинг учун Очил бува уни ўзи билан сафарга олиб чиқишга қарор қилди.

Азимжон бегона юртда туғилиб катта бўлган. Ота юртимда қавм-қариндошу авлод-аждодимиз тамом қирилиб кетган, деган фикрда экан. Дафъатан бутун бир эл, юзлаб жигарбанди, бу тупроқ, бу манзара, бу тарих, бу афсоналару, бу воқеалар — барчаси ўзиники эканини ҳали ақлига сиғдиролганича йўқ.

Азимжон ўзи бадавлат корчалон. Йигит ёшидан буён қоракўл бўйича ноёб мутахассис. Туғилган юртидаги катта қоракўл фирмасида салмоқдоргина ота мерос улу-

ши бор экан. Эсини танибдики, боболар юртига бир зиёрат қилишни орзу қиларди, мана, Ленинград аукциони баҳона бўлиб келиб қолди. Аввал халқаро аукционда машҳур бир фирманинг эксперти тўсатдан йўқолиб қолиб, анчагина тўполон бўлди. Кейин, Азимжон бобосини топгандан сўнг, қаердалигини ва бу ўлкада бир фурсат қолажагини билдириб, ғавғони тинчитди. Мана, бир ҳафтадирки, у буваси билан бирга. Ота-бобо расмига ҳавас қилиб, ғарчли этик, шойи қийиқ, беқасам тўн, чуст дўппи олиб кийди. Буларни олиб ҳам кетмоқчи. У ерда европача кийинадиган бойвачча улфатлари кўриб ҳайратда қолишлари турган гап...

Азимжон ўзича жилмайиб қўйди. Оҳ-ҳо, уларни ҳайратда қолдирадиган анвойи гаплар кўп ҳали. Бобо-чи? Чинор-чи?

— Бобо, чинорнинг гапирганини эшитганингиз ростми?

Бу вақт улар Қорақарга деган довондан ошиб, кўз илғамас кенг, текис яйловга чиқдилар. Найзага келган офтоб машинанинг олдинги ойнасида чарақлаб, кўзни олади, рўпарадан эсанг иссиқ шабада юзларни ялайди. Бу — улуғ сахронинг этаги эди, уфқлар сарғиш, гармсел ҳам ўшаники. Яйловда подалар ёйилган. Йўл четида чор бурчак қилиб қирқилган, супадек-супадек мармарлар юмалаб ётибди. Қон яқин, самосваллар бузилиб, юкини ташлаб кетган шекилли.

Иссиқданми, камҳўракликданми — подалар жуда суст жилар, моллар ўтлашдан ҳам кўра бир-бирларига биқиниш, суяниш пайдан эдилар. Очил бува қошини чимирганча ўй сурди-да, машинани тўхтатиб, харсанг соясида бир-бирларининг пинжигга биқиниб, суяниб турган икки қўйнинг олдига борди. Чўп билан жунларини ағдариб, титкилаб кўрди. Қичқириб чўпонни чақирди. Нарироқдаги ўтовдан овоз келмагач, шоферга имо қилди, шофер устма-уст босиб узоқ сигнал берди. Утовдан бола кўтариб чиққан чўпон у ёқ-бу ёққа шошиб аланглади-да, машинани кўргач, йўл томон юрди. Бу жувозкунда сингари ғўлабир, норғул йигит эди.

— Қўйга оқсил тушибди-ку, бола, нима қилиб ўтирибсан? — деди Очил бува.

Чўпон довдираб, тугилиб қолди, оқаринқираб кетди. Нима дейишини билмай, қўлидаги чақалоқни кўрсатди.

— Бунинг олдидан кетолмай қолдим, ота, тоби йўқ. Очил бува боланинг қовоғини, оғзини очтириб боқди.

— Буни келинга олиб кириб бер, кабоб қилиб, икки қошиқ селидан ичирсин. Узинг машинага чиқ.

Чўпон болани олиб кириб, хотинига берди-да, югуриб келиб машинага чиқди.

Очил бува кета-кетгунча унга тайинлаб борди: дарров карантин эълон қилиш, йўлларга дориланган қипиқ солиб, постлар қўйиш, кўплаб ветеринар олиб келиб, саратонга қолдирмай офатни бартараф қилиш... Гирдиғум йигитнинг кўзлари борган сари катта очилар эди. У аҳволнинг жиддийлигини энди тушунди шекилли, совхознинг қўтони олдида машинадан тушаркан:

— Хўп бўлади, Очил бува, хўп бўлади, Очил бува,— деб тинмай такрорларди.

— Қимизинг борми?

Йигит югуриб бориб қўтон орқасидаги ўтовларнинг биридан мешда қимиз олиб келди. Очил бува, Азимжон, шофер навбатлашиб икки косадан шимирдилар. Бобо йўл четидаги оқ қуврай гулини узиб чаккасига қистирди-да, жойига чиқиб ўтирди.

— Ҳой бола, қайси совхоз бу?— деб суради у машина жилғач. Меш қўлтиқлаган чўпон совхозининг номини атаб қичқирганча тўзон ичида қолди. Улар посёлка ёнидан бурилиб, узоқда саробдай кўринган ясси тоғлар сари йўл олдилар.

Табиат сокин, уфқ жимирлайди, тиккада тинмай чулдирарган тўрғай товуши жазирамани сал кесгандай бўлади.

— Чўпон ҳам бўлганмисиз, бобо?— яна ингичка овози эшитилди Азимжоннинг.

— Ҳа, чорва ҳам боққанмиз, пахта ҳам экканмиз, қилич ҳам чопганмиз, болам.

— Чинорнинг гапирганини...

— Ҳа, эл оғзидан эшитган бўлсанг, униси ҳам рост бўлса бордир... Мана, ернинг ҳам нафасини, юрак уришини эшитса бўлади.

— Эшитилмайди-ку?

— Гудакмиз-да, гудакмиз. Гудак она сийнасига ёпишиб эмишни билади, унинг нафас олиши-ю, юрак уриши билан иши йуқ...

— Сиз ҳам гудакмисиз, бобо?— кулиб суради Азимжон.

— Ҳа, мен ҳам гудакман. Мана бу яйловларда яланг оёқ шабнам тўкиб юргим келади. Майсаларда чақалоқдай юмалагим келади. Қурбим келса ер юзидаги жамики йўлларни яёв кезиб чиқардим. Қапалакнинг қанотига ёки бирон оддий баргга узоқ тикилиб қараганмисан?

Гулни ҳидидан танийсанми? Узумнинг хилларини санаганмисан? Ҳаммасини кўриб тўйиш, ҳаммаси билан... хайрлашиш керак.

Бобо жим қолди, Азимжон билан шофер бола ҳам анчагача индамай юрдилар. Бобо давом этди:

— Агар мен ёзувчи бўлсам, бутун умримни биттагина китоб ёзишга сарфлардим.

(Мана буниси энди, азизларим, менга тегишли. Бутун умрни битта китобга сарфлаш? Бу қанақа китоб экан?)

— У қандай китоб, бобо?

— Хайрлашув китоби. Табиат билан, унинг ҳусни, кўрки, улугворлиги билан, барглари, гуллар, тўрғайлар, чашмалар, юлдузлар, саҳролар, жамики гузалликлар билан тўйиб, хурсиниб, йиғлаб хайрлашув китоби. Шундай китоб йўқ, болам. Шундай китобни ёзган одам беармон кетарди...

Очил буванинг гапи менга ҳам таъсир қилди, азизларим. Лекин мен аввало Кўришув, Танишув китобларини ёзардим. Чунки санъаткор табиатнинг муъжизалари билан кўришмай, танишмай ўтиб кетаётган одамлар ҳам кўп.

Азимжон оддий жазирама чўлларни, кўз қамаштирадиган осмон гумбазини энди кўраётгандай, эс-ҳуши тева-рак-атрофда, йўл бўйида лип-лип ўтаётган така соқол қўнғироқларини ушлаб кўргиси келар, ёвшан тагларидан учган булдуруқларни кўзи билан узоқларга қадар кузатиб қолар эди.

Улар яна уч соат йўл юрдилар, йўл юрсалар ҳам мул юрдилар. Бу чексиз кенгликларда чўпонлар ташлаб кетган эски ҳужраларнинг гувала деворларидан ўзга ҳаёт асари кўринмас эди. Уч соатдан бери бирон кимса дуч келгани йўқ.

Кечга яқин улар яйлов тугаб саҳро бошланадиган ерга етиб келдилар, сарғиш барханлар, чиройли гуллаган саксовул буталари кўринди. Ботаётган қуёш нурида узоқдан бир нима олтиндай чарақлади. Бу ҳайкал эди. Бронзадан бюст. У асфальт йўл тугаб, дашт-биёбонга сон-саноксиз карвон йўллари, чўпон сўқмоқлари кириб кетадиган жойда, кичкинагина, чанқоқ гулзор ўртасида йўнилган харсанг устида турибди.

Чўққи соқолли, кекса одам. Кечки офтобда нурланиб турган юзининг чуқур ажинлари бу биёбонларнинг қадимий фожиаларидан, узоқ заҳматкаш умр ва ажойиб го-

либона тақдирдан дарак берарди. Кекса чўпон бу саҳроларни тиз чўктирган баҳодирдай қисик кўзларини уфқларга тикиб турарди.

Азимжон баҳайбат харсанг атрофини айланиб, ҳайкалга узоқ тикилди, Олтин Юлдузга бармоқларини теккизиб кўрди. Ҳайкал қаршисига атайлаб келган тикка асфальт йўлга, кимсасиз бушлиқларга, денгиз уфқидай узоқ, шафақдан товланган уфққа тикилди. Кейин кекса чўпоннинг олтин чеҳрасига яна разм солди.

— Жабай?! Бува, Жабай эмасми?

У қаҳрамоннинг портретини Ленинград аукционидан кўрган эди.

— Ҳа, отанг раҳматликнинг ҳалокатли хатосини тутатган Жабай шу.— деди Очил бува тошга утириб. У Жабайга тикилди, лекин кўз ўнгига бошқа қиёфалар, таҳликали замонлар келди.

Салқин тушди, сўлгин гулзорга жон кирди, чигирткалар чириллай бошлади. Бундай оқшом уй ўйлатади.

ҲИКОЯТ

Туш пайти. Шабада ўтовнинг керагаларини аста ғирчиллатади, саратон яйловининг бошни айлантирадиган эпкинини олиб келади. Атроф тинч, чўпонлар қуёш тифидан қочиб, мизғигани кириб кетишган. Бозорқул бундай пайтларда бош эгиб хомуш утирарди, бугун эса серғайрат, жонсарак. Шабада келтирган кувроқ пичан ҳидидан, аллақандай ёввойи гуллар ҳидидан боши айланиб, тўлганиб турибди. Бугун Онабиби шу ерда.

Ана у ўтов соясида ивирсиб юрибди, гоҳо қадам товуши, гоҳо куви пишгани эшитилади. Бозорқул эшикка келиб ташқарига қулоқ солди, Онабибининг кўз олдига келтирди: у анордек тикмачок, дуркунгина, оташ...

Эшик пардасига яқинлашишини пойлаб туриб, биллагидан маҳкам ушлади, ичкарига тортди. Онабибининг таранг кўкраклари қизил бўз кўйлак ичида диркиллаб кетди, ундан пишлоқ ҳиди келарди.

— Вой, у нимаси... Куппа-кундузи...— деди у Бозорқулнинг сержун кўкрагига панжасини тираб. Бозорқул пардани қия очиб, у ёқ-бу ёққа қаради.

— Ўғридай аланглайсиз-а...— пиқ этиб кулиб юборди Онабиби.

— Онабиби...

— Ўғриликка урганган булманг тагини яйловда юриб...— эркаланиб, бушашиб шивирлади Онабиби.

Йигит уни бағрига тортди. «Нега яланг оёқ юрибсан?» деб қулоғига пичирлади. Онабиби жавоб бермади. Чупоннинг мурти каттиқ ботган эди томоғига...

Онабиби Бозоркулни севиб теккан. Эри хар замонда Чинорқишлоққа тушиб туради-ю, лекин Онабиби югуриб яйловга келгани келган. Подачининг ҳалим гўжасидан семириб, икки юзи дуппи, лас камзул устидан зебигардон, қўлтиқ тумор тақиб юрарди, бекорчиликда усма тортиб, хол қундирарди. Бу ерда бир оз ноқулай албатга, нуқул ёш-ялангнинг кўз унгида, бир дам ёлғиз қолишлари ҳам маҳол. Аммо шундай бўлса ҳам, шу ер яхши. Онабиби билади — Бозоркулга ҳам шу яхши. Улар бир-бирларини кўрмасалар дарров сўлиб қоладилар.

— Бозоркул... ёмон йигит экансиз, — деган шивирлаш эшитиларди утовда.

Бозоркул ёмон йигит эмас. Яйловда усган бўз бола, кенг яғринли, ҳаётга уч. Қарши бегининг билимдон гу-маштаси раҳматлик Омонкул-фарангнинг биттаю битта ўғли эди у. Омонкул-фаранг уни қорақўлчи бой қилолмай ўлиб кетди. Нияти жуда катта эди. «Бухоронинг қорақўли Фарангистонда нақд тилла, — дерди у ўғлига, — бунақаси ҳеч қайси юртда йўқ, оламда қорақўл бозорининг киндиги ўзимизда, билиб қўй, қорақўлчи бой бўлмасанг ризо эмасман!» Омонкул-фаранг бекнинг моли билан Европага қатнар, ҳатто бир марта амирнинг қарвони билан Парижга ҳам борган эди.

Бозоркулнинг онаси жуда чиройли хотин эди, тўй-ҳашамда таван боши бўлиб юриб ўлиб кетди. Бозоркул йиғлаб-сиқтамади ҳам, у отасини яхши кўрарди. Отаси ҳавасманд киши эди, буни ҳам ҳавасманд қилиб ўстирди. Ҳозир у етим бўлса ҳам, шу ёшида бекнинг тўққиз сурувига бош чупон, қорақўлчи бой бўлиш учун бундан қулай бусаға борми?

— Ниятимга етаман, мана бу тўполонлар утиб олсинчи... — дерди у Онабибига.

Лекин «тўполонлар» уч йилдан буён давом этипти, утиб кетадиганга ўхшамайди; замона қалқиб турибди, бек тугул, амирнинг ўзи ҳам кутқуда эмиш. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ишлар, бекнинг яйловларидан гоҳида от чоптириб қизил аскарлар утиб қолади.

— Менга ҳеч нима керакмас, ўзингиз омон бўлсангиз бас, — дерди Онабиби унинг тикандек мўйловига бармоқларини қадаб. Бармоғидан доим пишлоқ ҳиди келарди.

Онабиби яйловга бир кунга деб келарди-ю, Бозоркул оқшомда утов остонасидан кириб, хуржунини елкасидан ташламасданок, буйнига осилиб: «Чиiorқишлоққа эртага ҳам кетмасам майлими?» деб эркаланарди, Бозор бўлса бу гапга: «Сен яйловда ширинроқсан», деб ҳазиллашиб кўя қоларди. Шу билан Онабиби яна бир-икки кун қолиб кетарди.

Лекин бугун...

Бугун Онабиби «Эртага ҳам кетмасам майлими?» деб эркаланганида Бозоркул ҳазиллашмади, узидан хавотир олгандай, ғалати бир ваҳима билан бағрига босди-да:

— Онаби... сен кетма, сира кетма! Уқдингми? — деди.

Бу эҳтирос эмас, бу қўрқув эди. Онабиби пайқади: йигит уз севгисининг мустаҳкамлигига ишончи комил эмасдек, севгилисини кимдир, нимадир тортиб олаётгандек қўрқувда эди. У бир неча кун шу ҳолатда юрди. Онабиби эркаланиб ҳам, ноз қилиб ҳам кўради, ҳазил бошлайди, қувнок, кулги билан овутмоқчи бўлади. Лекин Бозоркул ўша-ўша. Унда сирли бир ўзгариш бор. Кечалари совуқ терга ботиб, ухламай чиқади, камгап бўлиб қолди. Хотини қишлоққа қайтишни уйламай ҳам қўйган, лекин у ҳар замонда: «Сен кетма, сен кета кўрма!» дерди негадир севгилисининг юзига қарай олмай.

Сунгги марта Онабиби унинг товуши қалтираб кетганини сизди.

— Бозоркул ака, нима бўлди? — деди кўзига тикилиб. Шу вақтгача қиз боладек шўх, эрка Онабиби Бозоркулнинг олдида биринчи марта шундай жиддий қиёфада турарди. Бозоркул чиркин хаёл билан қўлга тушгандек, оқаринқираб кетди.

— Ҳеч гап йўқ... Ҳеч... Ҳеч... ҳеч нима бўлгани йўқ, — деди у тутилиб. — Бегимиз сурувларини Қўҳиқофнинг нариги томонига ҳайдамоқчи.

— Ҳа, нима бўпти?

— Ҳеч нима.

Улар узоқ жим қолдилар. Онабиби кувиси билан овора бўлади, лекин иши юришмайди.

— Қўҳиқофнинг у ёғида нима бор экан?

— У томонда... у ёғи бегона юрт.

— Ҳа-а... Хуш, нима бўпти?

— Ҳеч нима.

Онабиби бундан ҳеч хавотир оладиган нарса топмайди-ю, лекин яна қўли ишга бормади, кўнглидан ваҳима аримайди.

— Гапирсангиз-чи! — дейди у токати-тоқ бўлгач, бакириб.

— Нимани гапирай?..

— Нимани ўйлаяпсиз?.. Сизга нима? Хайдатса хайдатаверсин!.. Бегингиз ўзига бек.

— Чупон-чулиқ саралаяпти.

— Ким?

— Бек-да.

— Ха, нима бупти?

— Хеч нима...

Онабиби шундагина бу «хеч нима»да гап кўп эканлигини бирдан пайқади. Қўлидаги коптокдек пишлоқни бўйрага юмалатиб, эрининг олдига борди.

— Сиз...

— Бек ўзи саралаб оляпти. Етмиш киши керак экан.

— Бу қанча кўй бўлади?

— Ҳозирча эллик сурув... Бола-чақасиз, бақувват одамларни танлаб оляпти.

— Шунга нима бупти?

— Хеч нима.

— Боринг-э, «хеч тима, хеч тима» дейверасизми! — жаҳл билан қўл силтаб ўтовга кириб кетди Онабиби. Унинг эрига биринчи марта шундай дағал гапириши эди. Бозорқул керагага суяниб утирганча ер чизиб қолди.

...Бу ҳаяжонлардан чарчаган Онабиби қаттиқ уйқуга кетган экан, ёнида бедор тўлғаниб ётган эри сарҳарда уйғотди:

— Онаби... Онаби... Чупонга юз совлиқ, чулиққа қирқ совлиқ ваъда қияпти бек.

— А? Нимага?

— Ўша ёққа хайдаб борганга-да.

Онабиби эрига азоб бераётган жумбоққа тамом тундунди. Ўрнидан туриб кетди. Чанғирокдан ғира-шира ёруғ тушиб турарди. Жувон ёқаси очиқ оқ сурп кўйлақда, сочлари тузғиган, кукси сутдек оқариб кўринар эди. У керагага орқаси билан суянди. Эрига қаради-ю, суз тополмади, унинг ниятини пайқаб, титраб кетган эди.

— Хар чупонга... хар чулиққа... — деб эри бир нималарни санар, ҳисоблар эди. Онабиби буларни эшитмади. Миясида эрининг аввалги шунчаки айтган сўзлари энди темирдай жаранглар эди: «Ўзи танлаб оляпти... бола-чақасизларни... Чупонга юз совлиқ...»

Ўтовдаги турмушнинг лаззати қочди. Онабиби ёлғиз қолганида ўзини қойийди: «У, ташлаб кетаман дегани йўқ-ку? Қайқдан олдим бу хунук, бачкана хаёлларни?»

Хотин киши минг қилса ҳам хотинлигига борар экан. Тавба, мол-дунё деб севган қайлиғини ташлаб кетарканми?! Шу ўйлаган ёмон ўйларимни билса борми, тилкалаб ташласа ҳам арзийди!»

У ўзига шундай тасалли беради-ю, кунглининг қайси бир бурчагида даҳшатли ҳақиқат ҳамон пусиб ётганини сезади. Шундай бўлса ҳам Бозоркулни кутганда ичидани билдирмай, хушчақчақ кутади. Бозоркул ҳам ўтовга югуриб кириб келади, севгилисини куриб кўзидан саросима қочади. Хотинини худди йўқотиб қўяётгандек илгаригидан ҳам маҳкамроқ кучади.

— Сен нима, ташлаб кетади деб ўйладингми?

— Йўғ-э, нега энди? Қажоқдан олдингиз бу гапни?

Шундай қилиб, ҳар куни иккаласи ҳам бир-бирига ёлғон гапиреди.

Бу узоқ давом этиши мумкин эмас эди. Бир куни улар шундай бир-бирларига далда бериб қучоқлашиб турганларида Бозоркул йиғлаб юборди.

Бу хунук йиғи, эркак йиғиси орани очик қилди, ҳаётни ҳам, муҳаббатни ҳам ёндириб юборди. Ҳамма нарса совигандан кейин Бозоркулнинг юрагидаги иллат яланғочлана бошлади. Бек унга алоҳида илтифот қилиб бир юз ўттиз совлиқ ёзганини хотинига айтди. «Мен албатта қайтиб келаман, уч ойлик йўл экан, ҳайдаб борамизу қайтаман, бекникидай қўрамиз, сурув-сурув қўйларимиз бўлади, дадамдай қорақул ортиб, Фарангистонга қатнайман, бекникини эмас, ўзимникини. Жарақ-жарақ тилла қилиб қайтаман...»

Онабибига бу гаплар гап эмас, аллақандай совуқ вишиллаш бўлиб эшитилар эди.

— Тезроқ, кетинг, жунанг!— деб бақириб юборди у бир куни. Мук тушиб йиғлади. Бозоркул унинг йиғи-сигисига кўникиб қолган, ўз аҳду ниятлари билан маст эди.

— Ҳадемай жунаймиз. Бек ўзи ҳам шошяпти. Қорақум-эшоннинг фотиҳасига қараб турибди,— деди Бозоркул совуққонлик билан. У энди ишчан, ўзини анча босиб олган эди.

...Қорақум-эшон бекникига дабдаба билан уч извош ҳайдатиб келди-ю, фотиҳаси чўзилиб кетди. У келганидан бери бекнинг авзойи бузилиб, иши юришмай, уч ҳафтагача сурувларини йўлга чиқаролмади.

Ниҳоят дуойи фотиҳа бўлди шекилли, бош чўпонларга отлар берилди. Бекнинг қўйлари ҳар кечаси етти сурувдан бўлиб тўққиз кунгача йўлга чиқиб жунайдиган

№ 26819

булди. Бозоркуллар учинчи кечада кутарилишди. Унинг оти «Киргиз» лакабди бесабагина қора турик эди, тунги шовкин, чуликларнинг «кур-эй, кур-эй»и, бурибосарларнинг чул осмонини бошга кутариб хуришлари билан гайратга кириб, тун утганини билмай ҳам қолди. Тонг отганда қараса, олдинда ҳов неча тошгача еру осмон қоп-қора булут: тепада чанг булути, ерда сурувлар... Орқадаги ер ҳам шудгордай қоп-қора... Туни билан шундай юрилган булса, орқадаги сурувлар чангдан бўғилиб улмадимикан? Бозоркул дарров олдинга от чоптирди: кудукдан кейин сурувлар энлатиб, икки-уч йулга солинсин.

Қуёш чиққандан кейин итларнинг овози тинди. Ақлли бурибосарлар сурувларни бўйлаб олдинга чопиб борадиларда, то ҳаммаси ўтиб бўлгунча чўзилиб ётиб дам оладилар.

Биринчи кудукда сурувларни энлатаман деб анча ивирсиб қолишди. Кечга яқин қуёшнинг қизгин нурида бугун чиққанларнинг ҳам булути қорайиб кузга ташланди. Дашти биёбонда узок уфклардаги шарпа ҳам куринади. Шарпа — узок, ҳаракат билинса — яқин, овоз эшитилса, ундан ҳам яқин. Чўпоннинг масофа ўлчови шу! Бозоркул орқадагиларнинг шошилаётганини фаҳмлади. Кейин билса, олдиндагилар ҳам жадаллаш ҳақида буйруқ олишган экан. Олдинда кудукма-кудук йул бошловчилар бу биёбонларнинг ҳар бир кудуғини, ҳар бир сўқмоғи-ю, карвон йулларини ёд биладиган кексалар. Бозоркул уларни танимайди. Бу минглаган сурувлар ҳам, чўпон-чўлиқнинг ҳаёт-мамоти ҳам шулар кўлида. Бозоркул ўйлаб қараса, бу ерда танийдиган одами жуда кам, ҳаммаси бегона. Бозорга ўхшаш мол-дунё дарди билан омад излаб чиққан таваккалчи бўйдоқлар булса керак-да...

Кечаси улар ҳар жой-ҳар жойда човгун осиб, туп-туп бўлишди. Орқадагиларнинг ҳам баъзилари етиб келди. Бозоркул улар орасидан Чори-даққи деган таниш чўлиқни топиб олди, дардлашиб ётдилар. Тизза-ю тирсақлари қадоқ бўлиб кетган жиккаккина Чори-даққи бошқа гап куриб қолгандек, Қоплоннинг думини қандай чопиб ташлагани, қулоғига қалампир сепиб ўзига едирса ҳам, қопоғон бўлмагани, лекин одамга содиқлиги ҳақида гапирарди. Бозор эса бу биринчи кечада негадир ўксиб Онабибини эслади. Ўчоқлардан оқкувратли ердани пишлоқ ҳиди келар эди. Бозоркул ётолмади, Чори-даққидан кетди, келган изига тикилиб қаради, лекин бу ердан мас, уни чексиз қора тун ютган эди.

Чексиз қора тун, чексиз биёбон. Ҳали йул ҳам чексиз. Биринчи тунни энди утяпти. Биринчи азобли тун... Ҳечки-си йук, аввал шунақа кийин бўлади, кейин ўрганиш бўлиб кетар.

Лекин иккинчи, учинчи кечалар ундан ҳам оғир бўлди. Чори-даққидан турмуш хақида бирон бамаъни гап чиқмайди. Бекнинг тўплаган одамлари аллақандай бир-бирига эл бўлмайдиган, олчоқ одамлар экан, уларнинг жирканч қилиқлари, пештахам гаплари Бозорнинг кўнглини айнитар эди. Уни ёлғизлик кийнарди.

Ўн иккинчи кунни орқадаги сурувлардан, икки чўпон ўлди, деган хабар келди. Бу гап одамларни аҳилликка сал мойил этди, кечалари гурунглар каттарок, тўплар жипсрок бўладиган бўлди. Фақат Бозор қовушмас эди, у дилига яқин одам топа олмади.

Аммо у тетик. Анови икков улса ўлибди-да, узлари айбдор, мижозлари нозик бўлса йулга чиқиб нима қилишади? Бозорнинг бу жиҳатдан кўнгли тўк, унинг зуваласи пишиқ, унча-мунчага бўш келадиган эмас. Бирок...

Ярим ойдан кейин турмуш каттиқ ўзгарди. Қора туриқ ҳам энди гижингламасди, ит овозлари ҳам онда-сонда ҳазин эшитилади. Икки сурув йулда қолиб кетди: баъзи чўпонлар ишратга берилиб, тажрибасиз чулиқлар бу сурувларни ғира-ширада шағалдан ҳайдаб қўйган экан, туёқлари тушиб кетибди, оёқлари кип-қизил гўшт, бир-бирининг устига йиқилган... ташлаб кетишга тўғри келди. Ўша кунни аламзада чўпон бир чўлиқ болани уриб майиб қилибди, энди унинг ҳоли нима кечадди...

Офат бирин-кетин кела бошлади. Икки кун кўзлаб борилган кудуқ қуруқ чиқиб айланиш йулдан уч довон ошиб сув излашга тўғри келди. Ташналик, озиксизлик янги офатлар келтирди, оксил тушган сурувларни ажратиб даштга қувдилар. Сиртлари, этлари шилимшиқ бўлиб оқиб тушаётган жониворлар жазирамада йулсиз кенгликларга ўлим излаб кетар экан. Бозорқулнинг юзларидан шўртак ёш оқиб тушар эди. Бу кунлари кўп одам ўлди. Қўй камайган сари одам ортиқчалик қилиб, уларни биров атайлаб ўлдираётганга ўхшарди... Шундай хунук фикр миясига келганидан Бозорқул узини қойиди: «Тавба, астағфирулло! Тавба, астағфирулло!» деб ёмон ўйларни кўнглидан қувди. Лекин энди унинг узига ишончи илгаригидек зўр эмас эди. Ўлимнинг сабаблари бу қадар кўплигини, ажалнинг ҳар қадамда пойлаб туришини

энди биялпти. Бировни қоракурт чаккан, биров гушт дан захарланиб улган, бирини офтоб урган... Ажаб чупонни ҳам офтоб урадими?

Бозоркул баъзида чалопдан ичи қулдураса ёки кечаси суяклари зиркираса ҳам чучиб кетади. Қирқ кундан бери йўлда. Уша-уша жазирама, уша-уша чексиз уфқлар, жимир-жимир ҳовур... Энди у оламдан узилган, орқага йўл йўқ, мана шу сурувлар, мана шу худо урган одамлар нима бўлса у ҳам шу.

Бир куни, тоққа етганларида, унгурдан коптокдек юмалаб чиқиб келган Чори-даққи ҳовлиқиб Бозорни бир четга имлади. Ҳозиргина қутурган итдан қутулгандек, кўзлари ола-кула, қонсиз юзларидан шаррос тер оқиб тушмоқда, тили зўрға гапга келди:

— Бугун суюқ ичмас экансиз, бир чулиқ бола тайинлади,— пичирлади у аланглаб,— бекнинг одамларини танисанг айтиб қўй, деди.

Бозоркул тушунмади.

— Бекнинг одамлари?..

— Ҳа, Қоракум-эшоннинг одамлари ҳам бор экан-да. Орқадан келиб қўшилган ўттиз сурув ушаники экан.

— Суюқни нега ичмас эканмиз?

Чори-даққи кутсиз кўзлари билан атрофга аланглади «Қайдам», деди-да, тошдан тошга сакраб, жунаб қолди.

Довоннинг энг машаққатли жойи келган эди, тоғ йўллари айлаиш, хавфли, тош. Янтоқ йўқ, кекса чупонлар ҳам билмайдиган аллақандай уланлар қувраб-қовжираб ётибди. Қоракул қўйлари узимизнинг уша туганмас, дағал беор янтоғимиз билан тирик эди. Уларнинг шу яхши хусусияти бу ерда офатга айланди, янтоқ йўқ...

Нималарни уйлаяпти Бозоркул?.. Чори-даққи нима деб кетди-ю, бу нималарни уйлаяпти! Суюқ? Эшоннинг одамлари? Чулиқ бола айтди? Жинни бўлиб қолмадимикан бу Даққи? Жуда кўзлари бежо эди? Пичирлаганча жунаб қолиши ҳам галати...

Бу йўлда ҳар нимага ишонса бўлади. Бозорнинг узи ҳам кейинги ҳафталарда уйқудан қолди, кечгача эгарда зўрға ўтиради. «Қур-эй!», «Қур-эй!» билан ит вовиллаши асабига тегадиган бўлди, қулоғига пахта тикса ҳам, ҳатто тип-тинч кечалари ҳам «қур-эй, қур-эй!» билан итларнинг улиши нақ миясида шанғиллаб туради. Кейинги пайтларда одам улиши ҳеч гап бўлмай қолди. Ўттиз-қирқ чақиримга ёйилган бу қора булут ичида не ҳоллар бўлмайди! Чориғи чақа қилиб, яраси қуртлаб кетган чулиқ болаларни биёбонга ташлаб кетишаётганмиш. Бозор-

ларнинг тунги гулханига аҳён-аҳёнда бундан ҳам хунук хабарлар етиб келади...

Бугунги куним ёввойи тоғ-тош орасида, бўри ин кўядиган зах унгурда бўлди, тунн билан итлар улиб чикди. Бозоркул ўчоқ устида вақирлаган қозонни қуриб, юраги орқасига тортиб кетди. «Туюқ ичмас экансиз...» Нима гап ўзи? Чори қани?

Бозоркул ўчоқма-ўчоқ ҳансираб юриб Чорини топиб келди. Ажаб, шу Чори-даққи ёнида бўлгани учунми, юраги бир оз босилди. Тинчланиб чўзилиб ётди. Чори суюқ ичадиган косасини хуржундан олмади ҳам, уз мешларидан айрон шимириб, ёнбошлаб ётишди.

— Чори, нима гап?— деди бир оз тинчиган Бозор.

— Фаҳмляяпсизми, ўлиб, йўлда қолиб кетаётганлар ҳаммаси бекнинг одамлари...

Бозор туриб ўтирди, Чорига тикилди. Даққи жиннига ўхшамайди. Бадани увушиб кетди. Бир нимани тушунгандек бўлди-ю, бу ўйн зўр бериб кўнглидан қувар эди.

— Булмаган гап.

— Эшон каллакесарларни ёллаб, йўлда бизни кириб ташлашни буюрган бўлса-чи?

Бозор ҳам худди шуни ўйлаб ўтирган эди. Қонида мол-дунё дарди қайнаган Бозор буни тез тушунди. Ўзининг йигирма суруви билан қувиб келиб, чегарага етгандагина бировнинг эллик сурувини ҳам ўзига қўшиб олиш ва етмиш сурув қоракул билан дориломон мусулмонободда бирдан пайдо бўлиш нияти чакки эмас. Лекин Бозоркул буни эшондан кутмаган эди. Эшонда бундай ният бўлиши бек одамларининг хаёлида ҳам йўқ.

Бек одамлари?... Бозоркулнинг вужуди музлаб қолгандек эди. Бек одамлари кимлар? Бозоркул уларни танимайди-ку? Бу йўлда одамлар аллақачон аралашиб кетган. Ҳар ким ўзини билади, холос. Очиқ гаплашиш, суриштириш, ўз одамларининг атрофинга тўплаш хавфли...

— Бизни аста-секин кириб тугатади улар,— деди ярим тунда Чори-даққи. Унинг товуши васият қилаётган одамнинг товушига ўхшарди.

— Сенга уша гапни айтган чўлиқ ким ўзи?

— Менга ўхшаган бир бола. Нозиккина-ю, жуда мард, кўркем. Ўчоқ бошида шўрвага заҳар солганларини кўрибди,— Чори юзини ерга бериб йиғлади.

— Кўркем, Чори!— деди Бозоркул негадир ўрнидан туриб, белбоғини сиқиб боғлади. Чори ҳам турди. Улар атрофга тикилиб, бир қадам, икки қадам нари-бери

юриб, оёқда тонг оттирдилар. «Қўркма, Чори, қўркма», деб қўярди Бозорқул ҳар замонда.

Лекин шундан кейин унинг учун азобли кунлар бошланди. Шу куни тонгдаёқ икки чўпонни тош босибди, деган хабарни эшитиб, тиззалари бушашиб кетди. Тикка қояларга қараб, орқага чекинди. Тоғ йўлларида купинча отни етаклаб юришга тўғри келарди. Эгарга урганган одам ерда ўзини кучсиз сезади, узоқлар кўринмайди, қандайдир номаълум хавф-хатар кутиб тургандек бўлади.

Бозорқул энди отда юрса ҳам, яёв юрса ҳам ҳар қадамида ажал хавфи. Қушандаси ким, дусти ким, пичоққа дуч келадими, тошгами, заҳаргами — билмайди. Бу ерда ҳали ҳеч ким бировни ҳимоя қилгани йўқ. Тоғ йўллари қора тунлар, ёлғизлик, бу даҳшатли ўйлар — бари сенинг душманинг. Бозорқул бир-бирини еяётган одамлар орасида қолди. Ҳар дақиқа таҳликада яшаш, ҳар шарпага, ҳар соядан юрак ҳовучлаш, тунлари уйқу ўрнига совуқ терга пишиб ётиш, ҳар култум сувдан улим кутиш Бозорқулни чўпдек қилиб қўйди. Тош устида калтакесак лип этса ҳам юраги узилиб тушгандек бўлади-ю, ҳолдан тояди. Чори ҳам кўринмай кетди. Тирикмикан? Тиригида ҳалиги чўлиқ болани ҳам яхшироқ суриштириб олмади. Ёш бўлса ҳам, нозик бўлса ҳам ҳар қалай ёнингда тирик жон...

«Оҳ, Онабиби, Онабиби!.. Ўзинггина эмас, ҳар бир сузинг бир ботмон тилла экан, жонгинам! Ёнгинангда бўлсам оёқларингни упардим... Узоқ кетдим, узилдим. Энди орқага йўл йўл».

Олдинга-чи?

Бозорқул подалар ёпирплиб, қоп-қора бўлиб ётган тоғларга қаради. Тинмай силжиб кетаётган бу сурувлар энди унинг юрагини ҳовлиқтирмади, келажак бойлик бўлиб эмас, қора офат бўлиб кўринди. Олдинда мана шу шум мавҳумликдан ўзга ҳеч нарса йўқ эди.

У дунёнинг қайси бурчагида юрибди? Нега? Бу йўлларнинг, бу жазираманинг охири борми? Инсонлар қани, инсоннинг иссиқ чиройи, майин кулгиси қаёққа кетди? Бозорқул кечаси мана шу чалкаш ўйлар билан азобда ётар экан, ўттиз қадам нарида бир ниманинг қораси кўринди. Пичоғини қинидан олиб, қимир этмай ётаверди, нафаси тезлашиб, кўкраги қалқиб-қалқиб тушар эди. Шарпа қимирламади. Бозор ҳам ундан кўз узмади, ҳар эҳтимолга қарши дармон йиғиб ётди. Гулханлар ўчган эди. Қаёқдандир хунук овоз келди, сурувларнинг бир

тулғаниб куйгани эшитилди. Тун тула дахшат. Бозор қалтирокдан, куркувдан тамом толиб, мудраб кетган экан, куз очиб қараса, тонг отибди. Ҳалиги қора ҳамон турибди — тикка тош экан...

Бундай пайтда одам кулади. Бозоркул бўлса ғазабдан бошини тошга ургудек бўлди — узининг бу аянч кунга қолгани алам қиларди.

Шу куни биринчи марта оёғида туролмай, чул қалкиб кетгандек бўлди. Отининг бўйинни кучоклаб анча туриб қолди. Чоригиданми, мешданми аллақандай қуланса хид чикди. Кузи тиниб, бир нуқтага тикилди, хуржун сиртидан семиз бит урмалаб кетиб борарди.

Бугун куни билан от етаклаб яёв юрди. Узангига урганган оёқ шилиниб кетди. Окшомга базур етиб, кўнгли айниб йиқилди. Шундагина куни билан туз татимагани ёдига тушди. Учоқ томондан калла-поча иси келиб яна кўнглини ағдарди. У чалқанча ётар, бит талаган танини қашишга мажоли йўқ эди. Кечаси қандайдир кекса одам келиб оёғига намакоб қуйиб кетди. «Олқинди бўлиб қолибди», дегани Бозорнинг қулоғига чалинди, у беҳуш эди.

Бозорнинг кўзлари косасига чукиб, териси суягига ёпишиб қолган. Қимирлашга дармони йўқ, ичида бир жойи ловиллаб ёнади, тўрсикдаги илиқ сувни ичган сари қора тер босади танини.

Кечалари эртаги юришни уйласа ўлимига рози бўлгудек. Биров қоронғида келиб пичок урса, ёки захар беришса ҳам майли, энди унга барибир, фақат бедармон ҳолда биёбонга ташлаб кетишмаса бас. Қуёш тигида ёниб, чириб-сасиб неча кунлар давомида азоб билан аста жон бериш, ёки тиригингда қашқирга ем бўлиш... Бу ўйларнинг узиёқ Бозоркулни тобора қовжиратар, адо қилар эди.

Яна бир кун одамларга билдирмасликка уришиб, от ёлига осилиб, судралиб, каловлаб йўл босди-ю, ундан кейинги куни ўрнидан туролмади. Ҳушига келиб кўзини очса, ёнида от йўқ.

— Қирғий... Қирғий!..— деб чақирди бошини кўтариб. Овози ўзидан бўлак ҳеч кимга эшитилгани йўқ, боши шилқ этиб тушди. Қуёш кўзга урарди.

— Қир-ғий...— деди Бозоркул. Бу гал овози ҳам чиқмай, сўнгги умиди— «Қирғий» лабида қолди.

Бозоркул ерга кулоқ солди — тинч. Елга кулоқ солди — жимжит. Кетишди! Ташлаб кетишди! Аблахлар, йиртқичла-ар!..

Ғазаб куч бериб, ўзини кўтариб ерга урди, қияликдан юмалаб кетди, юзлари, қўллари шилиниб, тошга бориб тақалди. Ичида бир нима узилгандек, тиззасини қучоқлаб, тиришиб қолди. Тўрсиғи офтобда юмалаб ётибди, хуржуни эгарда кетган, баданлари шилинган, қонли, кир, куланса, жулдур кийимда худди эски латтадай кичкинагина бўлиб тош соясида ётарди.

Оғриқ босилиб, кўзини очса, қуёш бутунлай эриб ёйилиб кетгандек, осмон ёнар, тепасида пашша ғувиллар эди. Бошини кўтариб қарай олмади. Нима бор экан атрофда? Наҳотки бу азоб, ёлғизлик ва ўлимдан ўзга ҳеч нарса бўлмаса. Наҳотки ўйлагани келса? Офтобда қуртлаб улиш, кўксингни қашқир ғажиганини кўриб ётиш... Ивв... ивв...

Бозоркул йиғлаёлмас, на кўз ёш, на дармон бор эди. У «ивв-ивв!» деганча енгил қалтираб ёввойи бир товуш чиқарар, шу билан изтиробини босиб, ҳар замонда ҳушидан кетар, тиниб сал дармон йиғар эди. Тушга борганда тили шишиб оғзига сиғмай қолди. Нарироқда тўрсикда суви қайнаб ётипти, тиккага чиқиб ололмайди, тошнинг сояси ҳам қочди. Бозор сўнгги дармонини йиғиб, тўрсик томонга интилди-ю, иссиқ тошларни чангаллаб юз тубан ётганча ҳушидан кетди...

Уни кимдир юзига совуқ сув сешиб ҳушига келтирди. Қоронғи эди. Бозор лабидаги сув томчиларини ялади. Бирпасдан кейин оғзида қўй сутининг таъмини сизди. Бошидаги одам ҳўл латта билан унинг юзини, кўкрагини артар, ўзи эса боладек хансирар эди. Кейин у хансирганча Бозорни кўтаришга ҳаракат қилди. Кўтаролмади. Бирпас ночор утириб, нафасини ростлади. Яна уринди. Бу сафар бир илож қилиб опичди, тоғдан пастга тушиб кетди. Бозорнинг қулоғида нимадир қаттиқ шовиллар эди — нима экан; тошлар юмалаяптими? Довулми? Шаллами?..

Бозоркул кейинроқ фаҳмлади — кўтариб кетаётган одамнинг нафаси, юрак уриши шунақа эшитилаётган экан. Бозор унга кучи борица тармашди-ю, кимлигини сурамади. Барибир эмасми — одам-ку, қашқир эмас. Одам билан бирга бўлишдан катта бахт борми! Қаёққа олиб борса ҳам майли, нима қилса ҳам майли.

Энди одам уни икки қўлтиғидан олиб, оёқларини судраб тушиб кетяпти. Лекин Бозор пайқамай қолди: бу уша кунги кетишми, ё бошқа кунми? Қанчадан бери судраб кетяпти экан? Бозор ҳар замонда ҳушидан кетиб турар, оғзидан қўй сутининг таъми кетмас эди.

Хушига келганида ҳалиги шовиллаш яна кулоғига эшитилди. Бозор энди бунинг нима эканлигини биледи, нажоткорининг қаттиқ азоб чекаётганини, унинг бадани қора терга ботиб, ҳар замонда йқирилиб қолаётганини сезади, йқирилганида тиззаси тошга тилиниб, тиш орасидан аста инграганини ҳам пайқади. Лекин жуссаси кичкинагина бу одам уни қаёққадир элтиш учун жонини уртага қўйиб қасам ичгандек, боласини тишлаб қочаётган йиртқич сингари бардошли, узига раҳмсиз эди. Бозор ҳали унинг юзини кўролгани йўқ, қоронғи. Шунинг ҳаммаси тунми, ёки хушсизликмикан?

Қанча юрганларини билмайди, бир вақт Бозорқул кўксидеда муздедек нафас, бутун баданида хузурбахш бир салқин сизди. Қараса, жилғачада ётибди. Тонг. Сув тиник. Осмон ҳам тиник. Одам унинг бошини этагига қўйиб утирган эди.

— Тузукмисиз?

Бозор, яна ҳушимдан кетяпман, деб ўйлади. Бу овоз унинг юрагини тилиб кетган эди. Тоқатсиз тўлғаниб, «Қасалман, мени ёмон дард чалган», деб пичирлади, яна тўлғанди, заиф товуши билан фарёд қилди:

— Онаби! Товушинг кулоғимга эшитиляпти!... — Кейин нафасини босиб, нажоткорига мурожаат қилди: — Хотиним... Хотинимнинг товуши эшитиляпти кулоғимга. Сиз кимсиз? Нега мени кутқаздингиз? Бу қаер? Уст-бошим қани?

— Жуда жулдур бўлиб кетган экан, ёқиб ташладим.

Яна ўша овоз. Бозор қалтираб кетди, бошини кутарди.

— Тузукмисиз, Бозорқул ака, менман, менга қаранг...

У Бозорни сувдан чиқариб утқазди. Бозорқул утирарди-ю, кўзи тинган эди.

— Менман, Бозорқул ака, мен, Онабиби.

Бозорқулнинг хира кўзларига чиндан ҳам Онабибининг қиёфаси кўринди. У ўхшарди ҳам, ўхшамасди ҳам. Чўлиқ чакмон кийиб белини чилвир билан боғлаган тақир бошида кулоҳми, тақия...

Бозорқул уни титроқ қўллари билан пайпаслар, юзига тикилар, лаблари титрашидан упкаси тулиб келаётгани биллинар эди. У бирдан хунук товуш билан йиғлаб юбориб, Онабибининг титилиб кетган чоригига ёпишди, оёғига панжалари билан тирмашиб, юзларига сурди.

Онабиби ҳам йиғларди, хушсиз ётган, чундай бўлиб қолган эрининг соқол босиб кетган бетларини силарди.

— Сиз кетгач беш кундан кейин, Қорақум-эшон ҳам

одам танлаяпти, дейишди. Сочимни қайчилаб ташладим-да, чулиқ бола бўлиб кийиниб бордим. «Еш экансан, жуна бола», дейишди, бироқ кейин бир нима бўлиб колди шекилли, дарвозадаёқ ушлаб ҳаммамизни сурувга ҳайдашди, уша куни йулга чикдик. Йул-йулакай ҳаммамизни хатга олишди. Кунинг калта келгур эшон одамларининг ёмон ниятини иккинчи куниёқ пайқадим. Қурқмасликка, чарчамасликка қасд қилдим. Билардимки, сиз кетган томонга кетиб борардим. Чори деган чулиқ бола билан сирдош бўлдим, унга ановиларнинг ниятини айтдим, у сизлар томонга бориб келиб турди, бекнинг одамларидан таниганларини огоҳлантирди. Кейин Чоридан сизнинг қаердалигингизни билдим. У бечора қоракурт чақиб ўлиб кетди. Менга сизни топиб берди-ю, ўлиб кетди... Эгарга минолмай қолганингизда мен ёнингизда эдим, узокдан кузатиб юрдим йиқилиб қолишингизни пойлаб. Билардимки, йиқилиб қолганларни ташлаб кетишяпти... Сиз йиқилиб қолган куни кечаси мен ҳам узокда тошлар орасида яшириниб, карвондан колдим. Улар узоклашиши билан қош қорайганда сизни бориб топдим...

Бозор бу гапларни эшитмади. У ҳамма воқеани англаган эди. У фақат рўпарасида Онабиби утирганини миясига сиғдиrolмас эди, холос.

— Онабиби... Онабиби...— дерди юз-кўзига тикилиб, — сочингни олдирибсан... Мени ким кўтариб келди?

Онабиби унинг бу гапидан, яна эси оғяпти, деб ўйлади. Лекин Бозоркул давом этарди:

— У вақт куёв бола эдим. Даданг менга шундай деган: «Молу дунё дарди бошингни ейди, ошиқлик дарди жонингга ора киради». Эсимда.

— Дадам ҳар кимнинг ўзига тегишли гапни айтадилар...

— Онабиби... мен энди улмайман. Ажалнинг совуқ шарпаси ёнимдан утиб кетди. Энди сенга нима қилай? А? Оёққа турганимдан кейин айтасанми?

— Йук, ҳозир айтаман... Мени севинг.

Бозоркул ҳул иштони ёпишиб турган қоқ суяк оёқларига, ингичка билакларига, кичкина боладек бўлиб қолган жуссасига боқди. Икки қўли билан юзини тўсиб, бошини эгди.

— Менинг қанчалик пасткаш аблах эканимни ҳали ҳам тушунмадингми?..— деди у ерга гапиргандек.

Онабиби индамади. У нима биландир овора, белбоғини титар, ивирсир эди.

— Қаердамиз? Сен биласанми?— деб сўради Бозор анчадан кейин.

— Ҳозир биламиз-да!— деб Онабиби ўрнидан турди.

...Бир тоғ қишлоғида у Бозорқулни уч ой парвариш қилиб оёққа турғазди. Қишлоқ одамларининг тили, урф-одати ёт бўлса ҳам, ғурбат чеккан мусофирларга имо-ишора билан меҳр кўрсатишди, аввал бошпана топишди, кейин Онабибига иш, кир-чир бериб туришди. Лекин Онабиби кейинги ҳафталарда тоғдан шох-шабба йиғишга, кир ювишга қийналадиган бўлиб қолди. Буйида бор эди. Ҳали олти ойга етмай, оёғи жуда оғирлашиб тоғда узок утириб қоладиган, бутун вужудини оғриқ тутиб қийнайдиган бўлди. Онабиби бу дардни эрига айтмай, анчагача андиша қилди-ю, охири айтишга мажбур бўлди. Уни ётқиздилар.

Шундай қилиб, Бозор турди-ю, хотини йиқилди. Энди улар бу бегона қишлоқнинг ўз кишиси бўлиб қолишган эди. Табиб чақирдилар, бу жуда қадимий, қуш бурун, шафқатсиз бир кампир эди. «Аҳволи ёмон, ҳомиласи икки-уч ойлигида оғир юк кутариб қўйибди», деди у.

Бозорқул бошини ушлаб ерга утириб қолди. «Оғир юк»— унинг ўзи эди. Умуман, у бу дунёда кераксиз оғир юк бўлди, холос...

Онабиби боласини етти ойлигида туғди.

Туғди-ю, ўзи оламдан кўз юмди.

Азимжон бегона юртда қон йиғлаган отасининг қулида қолди.

Азимжон ҳайкал соясида утирар, бир оз хафароқ эди. Аллақачон ўлиб кетган дадасининг «ҳалокатли хатоси» ҳақидаги гап ёқмади шекилли, анчадан кейин:

— Дадам мени телпагига солиб катта қилган...— деб қўйди.

— Мен ҳам Онабибинини катта қиламан деб умримнинг йиғирма йилини бекнинг остонасига тукканман. Дадангни ёмонламоқчимасман. Уша йили йўқ бўлиб кетган ўзбек қоракўлчилигини яна тиклаш учун бутун бир авлоднинг умри керак бўлди.— Очил бува ҳайкалнинг ғудур харсангини кафти билан уриб-уриб қўйди.— Янтоқдан тилла қилади, азамат!— деди олтинланиб турган дусту Жабайга «хайр» дегандек қараб.

Энди улар чорраҳадан бурилиб, узоқларда кўкариб қурунган тоғ томон юрдилар. Асфальт йўл тугаган эди. Машина орқасидан узун чанг булуту судралди. Кеч салқин, онда-сонда учрайдиган қувоқларнинг сояси узун,

қуёшнинг уфқда қолган кичик парчаси чўғдек ёнар эди.
Азимжон бош эгиб ўтирибди.

— Дадамнинг энг катта гуноҳи — мени ватангадо қилганидир, деб ўйлар эдим...— деди ўйчан.

Очил бува унга қаради-ю, индамади. Бу неварасига биринчи марта шундай раҳми келди. Тақдири нотайин. Қирққа кирай дебди-ю, ҳали уйланолмабди. Давлати катта эмиш... Давлатни нима қилади? Ватангадо. Мунча кичик жуссаси ҳам? Чумчуқдек. Ҳозир шундай кичкина бўлиб қолдими, ё илгари ҳам шунақамиди? Очил бува унинг бошини силади. Азимжон бошини кўтариб бобосининг юзига қаради. Кўзининг қорачиғи хира, нам эди.

— Ориф тоғамнинг болалари нечта?

— Ориф тоғамнинг фарзанди йуқ, болам.

Қоронғи тушди. Машинанинг чироғи узоқларни, йўлнинг пасту баландини ёритар, унда чанг, чивин-чиркай ғужғон ўйнар эди. Соат ўн бирларда улар тоғ этагидаги водийга кириб келдилар, бир-бирига туташ қишлоқ кўчалари, қатор терак дала йўллари бошланди. Гузарлар, чойхоналар ҳали гавжум, сув сепилган тупроқ ҳиди, гулу райҳон ҳиди анқиган, машинани лайча итлар вовиллаб кузатиб келар, рўпарадан чиққан машиналар лип-лип кўз қисар эди.

Район марказига кираверишда яна асфальт бошланди, сон-саноқсиз чироқлар, ҳали сўниб улгурмаган тунги шовқин кутиб олди уларни. Бу қишлоқ ҳам эмас эди, шаҳар ҳам. Бир томонда эндигина подадан қайтган тарғил букиради, кўприк бошида каллакланган тутлар, иккинчи томонда кунжара ҳиди, электр симларига оппоқ пахта гарди илашган, ёғ заводининг қувват берувчи станцияси гуп-гуп ишлаб турибди. Очил бува ҳали бу районни кўрмаган эди, Орифжон бу ерда янги. Тоғ районларини ҳам, чўлдаги янги совхозларни ҳам ўзига қўшиб олган катта район, дейишади.

— Ҳой бола,— деди Очил бува чироқ тагида ниста чақиб турган усмирларга қараб,— Ориф Очилонинг ҳовлиси қайси?

— Райкомникими?

— Ҳа.

— Ҳов, муюшда. Гаражли дарвоза.

Дарвоза очик эди. Ҳовли тўрида дасмолқовоқ билан тўсилган айвон, ёнма-ён икки хона, бирида чироқ ёниб турибди. Машинадан тушганларга дарахтзор ҳовлининг салқини урди. Бобо-невара чироқли дарвозага қараб

юрдилар, очиқ ойнадан уч боланинг ўртасида ўтирган Ориф тоға кўринар эди. Болалардан бири кичкина. Орифнинг тиззасида ўтириб, қолганларга халақит беряпти. Қолган икки бола, бири қиз, бири йигитча, иккиси ҳам 15—16 ёшларда, масала ечиш билан овора. Ориф иккаласининг ёзувини кузатар, дам бирига, дам иккинчисига изоҳ бериб, гоҳ улар билан олишиб кетар, гоҳ пешанасини тириштириб уйлаб қолар эди.

Очил бува билан Азимжон тугунларини кўтарганча тухтаб, кузатиб туришди. Азимжон ҳаяжонда эди, бобосига савол назари билан боқди. Очил бува мўйловининг бир учи билан кулиб лабига бармоқ босди: «жим!».

Стул атрофида жанжал бошланди. Қиз билан йигитча масала талашиб шовқин солишди, Ориф ҳам ниманидир бақириб гапирар, лекин бир-бирларининг гапларини эшитмас эдилар, Ориф тоға қизнинг бошига бир шапати туширди, кичкина чинқириб йиғлай бошлади, йигитча даструмол билан унинг бурнини чимчилаб артиб олди, дафтарлар ерга сочилиб кетди...

Бу пайт шофер машинани гаражга киритаётган эди, Орифжон мотор овозини эшитиб ўрнидан турди, ҳаммаси жим бўлди.

Очил бува йўталди. Орифжон чиқиб келди, болалари деразадан сакраб тушиб кетишди. Ота-бола айвонда узоқ қучоқлашиб туришди.

— Тан-жонингиз омонми, дада? Шунча йўл босиб... Ўзим борардим... Толибжон бардамми?— деди Ориф йўлда чарчаган кекса отасига қайта-қайта тикилиб қараб.

— Ҳаммалари салом дейишди. Сен ишли одамсан. Меники бир умрлик отпускаи,— деди Очил бува сури лабига ўтириб соқолини силаркан.— Мана, жиянинг Азимжон, дунёнинг нариги бурчидан топиб келти.

— Азимжон?

Азимжон тугунни қўйиб, йўлда чангиб кетган этиги, уст-бошига унгайсизланиб қаради, тоғаси томон одимлади.

— Ёпирай! Уша ўзимизнинг Азимжон-а!— Орифнинг қорачароқ, серғушт юзида меҳр балқиб турарди. Унинг кенг қучоғида Азимжон йўқ бўлиб кетди.

— Оббо жиян-эй! Тил биласанми?

— Биладан, Ориф тоға.

— Қани-қани, ичкарига киринглар, этикни ечинг, дада... Онаби, қаёқдасан, кўрпача сол меҳмонларга!— Ориф суяги бузуқ оғир гавдаси билан қандайдир чаққон

ҳаракат қилиб, қувончда ивирсир, гапирар, сўрар, саволларга жавоб берар эди. Жавонлар очилиб кетди, қаймоқ, асал ислари келди. Ташқарида ўчоқ яллиғланди.

— Онабибини танимабман.

— Ҳа, дастёр бўлиб қолди.

— Ановилари қани?

— Улари қўшимизнинг болалари. Ёрмат билан Нормат, Очил бува келдилар, деб суюнчи олгани чопишди шекилли,— кулди Орифжон қўлига тўкилган шинини ялаб.

— Мени билишар экан-да... Сен-чи,— Очил бува Онабибига қизиқиб қаради,— сен мени танийсанми?

— Ҳа,— деди Онабиби тетик туриб,— осмон гумбазини қурганда ғишт узатиб турган экансиз, туғрими?

Очил бува ўғлига қаради: «Шунақа деганмидинг?»
Роҳат қилиб кулдилар.

Меҳмонлар ювиниб бўлгунча, рух самовар келди, тунука баркашга жиз-жиз этиб чуғи тушарди. Ориф нон синдира туриб Азимжонга қаради, ҳозир унинг учун қизиги Азимжон эди: қаердан, қандай қилиб пайдо бўлди, қандай одам, фикрида, кунглида нима бор? Қандай катта бўлди, тақдири қанақа?

Очил бува буларнинг ҳаммасини бир бошдан ҳикоя қила бошлаганда столчадаги телефон жиринглаб қолди. Орифжон туриб курсига ўтирди-да, трубкани олди.

У аввал руҳи тушиброқ, анчагача индамай қулоқ солди. Лекин кунглида норозилик кучая боргани юзидан билинар эди.

— Хўп, Мария Васильевна, лекин мен бунга қаршиман. Сенга илгари ҳам айтган эдим, ҳозир ҳам айтаман... Хўп, хўп, сен олиб келгансан мени, лекин энди ё сен ишлашинг керак, ё мен. Масала шундай бўлиб қолди... Ўзинг бақиряпсан! Одамгарчилик қолмабди сенда, юрак қолмабди... А? Яна ўша гап! Ундай бўлса секретарлигинг керак эмас менга, мен аввало одамман, ҳа!— Орифнинг товуши тобора баландлашар, ғазабга айланиб борар эди.— Сендан яхши тушунади ушалар! Нима қилсанг қилавер, фақат телефонда бақирма!— у трубкани тарақ этиб қўйиб қўйди.

Онабиби остонада икки косада ширчой кўтариб турарди.

— Мария Васильевнанг уша Марямми?— суради Очил бува ҳам иштаҳаси буғилиб.

— Ҳа... Ҳа-да. Эркак одам бўлса-ку, етти пуштини йўқлаб бир сўкардим у хуморимдан чиқардим...

— Обкомнинг секретари билан ҳам шунақа гаплашадими одам! Ўзинг кимсан?— овозини кутариброқ суради Очил бува. Қовоғи осилиб тушди.

Орифжон бошини солганича утирар эди...

Азизлар, йўловчиларимиз биринчи манзилга етишди. Вазиятга қараганда биз ҳам бу бекатда тўхтаб, бир қисса эшитамиз шекилли. Лекин ибрат учун аввал.

РИВОЯТ

Сир ёқасидаги Фороб қишлоғининг мардуми Муҳаммад аҳли дониш орасида жумла жаҳонга маълум ва машҳур эди. Илму ҳикмат бобида Арастудан сўнгра устоди соний бўлиб, Ал-Форобий номи билан мушарраф эди. Алқисса, юнон сафаридан қайтарда минглаб гаройибот қатори бир муъжиза олиб қайтмиш эрдиким, унинг оти найдир.

Аттагки, устоднинг қайтиши бу дафъа элда шодиёна байрам бўлмади. Бонским, фуқаронинг аксари, жумладан, Ал-Форобийнинг яккаю ягона жигарбанд оғаси ҳам Билужистон мулкига асир тушиб, ёппасига ҳайдаб олиб кетилган эди.

Устод изтиробни беадад чекди. Най чалиб нола қилди. Ғурбату хижрон дардида «Чули Ироғ» у «Ушшюқ» янглиғ куп ситамгар наволар ижод этди. Ниҳоят бардоши тугаб, ақалли жигарбандини тилаб олиш умидида Билужистон шохининг арки маъшумига қараб равона бўлди.

Бу даргоҳ баайни жаҳаннам, фалак гумбазини оҳнола тутуни тутган, қиёмат қойимнинг худди ўзи эди. Устоднинг оғаси янглиғ мур-малах қуллар ясоқ-ясоқ бўлиб қайноқ кун тиғида қора терга ботиб заҳмат тортар эдилар. Устод бу бедодликни, инсон қадриининг нечоғлик тубан тушиб кетганлигини кўриб, оғасини ҳам, ниятини ҳам фаромуш қилди.

— Бу надирки, бу азобда бино қилурсиз?— деб савол қилди устод.

— Шохимиз жаҳоннинг саккизинчи муъжизасини барпо этмоқдалар,— деди қамчисидан қон томган саркор,— сен жаҳонгашта дарвишга ўхшайсан, шавкатли шохимизни дуо қил.

Устод ундан юз ўгириб қуллар орасига кириб кетди.

Териси устихонига ёпишган, мажолсиз қуллар узоқдан харсанг ташир, тупроқ қазир, баландликка тош қутариб чиқар эдилар. Улар оч-яланғоч, хаста танлари яра-чақа, шому саҳар бетиним заҳмат чекиб, тунлари чивинга таланар эканлар. Энг мудҳиши улким, бу беватан бечоралар орасида номаълум бир офат, касал тарқалибди. Бу дарднинг на бир сабабини, на давосини бирон кимса билмасмиш. Қуллар андоқ қирилмоқда эканки, шоҳнинг ўзи ҳам таҳликага тушибди: унинг қуллари бу офатдан қирлиб, тугаб кетса, саккизинчи муъжизани ким бино этади? Шоҳ шон-шухрат қозонмоқчи, жаҳонга ном чиқармоқчи ахир!

Бинобарин, шоҳ қулларига мурувват қилиб, берадиган емагини андак ошириб, ҳафтага шир, ойга бир гушт ҳам улаштиради. Ишбошиларга тилла таркатади: қуллар ўлмаслиги керак! Аммо офат чекинмас, қуллар ҳамон пашшадай қирилар эди.

Устод бу мискинлар орасида узоқ юрди, бирга ётди, бирга турди, ҳамдарад бўлди. Қуллардан бир куни уни саркор қуриб, суроққа тутди:

— Ҳой мусофир, сен дарвишга ухшамайсан, кимсан бу дўзахни ихтиёр этган?

— Мен Ал-Фаробийман, — деди устод.

Саркорларнинг эси оғиб қолай деди, кўзларининг соққаси чиқиб кетди. Улар аввал аста тисарилиб, сунгра тиркираганча орқаларига карамай қочдилар.

Шу куниёқ Фаробийни навкарлар олиб кеди, шоҳ уни ўз ҳузурига даъват этган эди. Устод аркони давлатнинг ҳашаматли саройларида неча чақирим поёндозларни босиб ўтиб, шавкатли Билужистон шоҳининг ҳузурига етди. Шоҳ сурмадай қора соқолли, банорас тўн ва олтин тож кийган ёшгина, Юсуф-алайҳиссаломдек ҳусни баркамол бир зот экан. У тахтидан кўзғалиб Ал-Фаробийнинг истиқболига чикди.

— Бизнинг мулкимизга ташриф буюрган экансан, биз мамнунмиз. Аммо нечун бизга маълум этмадинг?

Шоҳнинг имоси билан унинг оёғи остига бир товоқ олтин тўқдилар. Устод пинак бузмади, у бундай шоҳона даҳмазалар, «мурувват»ларни кўп кўрган эди.

— Нега чорладингиз, шоҳ? — сўради у соддагина қилиб.

Камида «шавкатли шаҳаншоҳ», «шоҳи жаҳон» деб улуғлашларига ўрганган шоҳ бундай муомалага бу сафар ғазабланмади.

— Бизнинг содиқ қулларимизга қирғин келибди,

унинг давосини топиб офатга барҳам бергайсан,— деди у, каттагиша чарм халтада тиллани унинг оёғига ўзи ташлади.

— Бу менинг қўлимдан келмайди, шоҳ.

— А?— деди ғазабланиб шоҳ, жадал бориб тахтига ўтирди.— Сенинг илму фузул аро шуҳратинг, Устоди Соний номинг ғалатми? Сен бу офатнинг қаёқдан келганини, нима эканини билмайсанми?

— Биладан, шоҳ. Лекин даволаш қўлимдан келмайди.

— Кимнинг қўлидан келади?

— Бу фақат сизнинг қўлингиздан келади.

Шоҳ тахтдан сакраб турди. Сарой аҳлига фармонлар берди: устоди Соний саройда қолади, унга тилладузи тун кийгизилсин!..

— Хуш, устод? Бу қандай офатдир ва биз уни қай йўсин даволай олурмиз?

— Бу соғиниш-сарғайиш, фироқ дардидир, шоҳ... Бунинг давоси уларни ўз ватанларига қайтаришдир. Фақат шундагина тирик қоладилар. Акс ҳолда қирилиб кетгайлар,— деди Ал-Форобий.

— Сен дониши суҳандонсан, биладан, ҳазил-мутойиба қилмоқдасан. Ўз вақтида бунинг ҳам қадрига етгаймиз. Аммо ҳозир сўзнинг чини...

— Сўзнинг чини шу.

— А? Биласанки, биз қулларни ўз ватанига қайтармаймиз, бундан кўра уларнинг қирилиб битгунча шу ерда меҳнат қила тургани биз учун афзал.

— Биладан. Аммо касал шудир ва ўзга давоси йўқ.

Шоҳнинг ғазоби тугён урди:

— Йўқот! Оёғига кишан солиб қулликка ташла!— деб бақирди.

... Шундай қилиб, устоди Соний шоҳ саройидан қул бўлиб қайтди, кишанини зўрға судраб юрган минг-минглаб мажолсиз қулларга келиб қўшилди.

Қуллар, ойлар тубанликда, ғурбатда ўтди. Минглар билан тақдири бир эди устоднинг. Қирғин баротни, ўлимни бўйинларига олган қуллар учун у тану жон, бирдан-бир равшан фонус эди.

Бир окшом устод қўйнидан най олиб, нола машқ қилди. Қулоқлари зангли кишан жарангидан батанг бўлган қуллар нозик най навосини эшитиб титраб кетдилар, ётган, турган, ўтирган жойларидан жилмай қолдилар. Най навоси дам баргларда ўйнаган баҳор ели, дам узокдан момақалди роқ нафаси каби, тўзонли шом ҳаво-

сини лим-лим тўлдирган, жуда узоқлардан чорлаб келгандай қалбларни толпинтирар, ҳар кимнинг айтолмай юрган мунгли туйғуларини ҳикоя қилар эди.

Қуллар ҳар оқшом най товушига тўпланадиган бўлдилар. Наволарнинг дардли авжи дилларни тилкалар, одамлар эса бу жароҳатдан лаззат топиб ўзлигини унутар эди.

Одатда нола тинглаганда, гуё гуноҳлари ювилган беғубор қалб ойнаси чил-чил синадигандек, азонгача ҳеч кимса индамас эди. Аммо бир гал кимдир уҳ тортиб кўйди. Шу уҳ сукунатни чил-чил синдирди-ю, жонланиш бошланди.

— Тўлқинлар...— деб пичирлади кимдир.

— Ўтлоқлар...— деди биров.

— Зангори гумбазлар...

Бу гаплардан ниманидир англаган устод ўзининг «Пешрави диёр» деган узун ва дарднок ноласини чала бошлади.

— Бу бизнинг Сайхунимиз-ку...— деди бир қул куй тугаганда.

— Чалинг, устод!

— Бу наво бизнинг Фороб боғларини намоён этди!

— Чалинг, устод!

Бу товушлар аввал фарёддек эшитилди. Аммо сўнграқ қуллар Форобийдан: «Юртимизни намоён этинг, устод!»— деб илтимос қиладиган бўлдилар. Ҳар оқшом най садоси янграар эди. Рангларига қон югурди. Улар наво гўзаллигида намоён бўладиган ватанга кўндилар, кўникдилар. Энди улар йиғлар, кулар, ўй сураар эдилар. Ажал офати чекинди...

Жаҳоннинг саккизинчи мўъжизаси бино бўлдими, йўқми — ровийлар билмайдилар. Аммо одам қалбидаги гўзаллик туйғуси мўъжизалар мўъжизаси эканки, инсон усиз инсон эмасдир...

ҚИССА

Одам ҳамиша гўзалликка интилиши керак.

(Оноре Бальзак)

Шу йили майнинг ўрталари эди-ю, лекин об-ҳаво эрта баҳоргидек майин, аҳён-аҳёнда момақалдироқ гулдураб, илиқ ёмғир севалаб, тупроқ ҳиди юракни ҳовлиқтирар, кўнгилда яшириниб ётган қувончларни юзга, кўзга қалқитар эди. Ориф аканинг дилида эса

пинхоний қувонч кўп. Аввало, бу районга, уйламаган жойда бу кадрдон районга келиб қолганлиги...

Шаҳарда, очиги, «юзга чопар»лиги туфайли уни қаёққа қўйишни билмай қолишган эди. Кейинги йили силлиққина қилиб саноат обкомига ўтказишди, шаҳарнинг саноати эса иккита пахта тозалаш заводи билан битта ремонт устахонасидан иборат эди. Ориф ака яхши тушунди: бу — ундан кутулиш, уни фаолиятдан маҳрум қилиш ниятида қилинган иш. Шунинг учун ҳам эски кадрдони Мария Васильевнанинг бу областга, хусусан бу янги районга ишга таклиф қилиб қолиши Ориф аканинг нақ кўнглидагидай бўлдики, нимасини айтасиз!..

Ориф аканинг бу ерга келишга аллақандай ички, ҳазин сабрсизлик билан рози бўлишига яна бир нозик сабаб бор эди. У ҳам бўлса Сарагулнинг хотираси.

Сарагул раҳматлик Қўйки деган тоғ районининг Шивилғон қишлоғидан эди. Қўйки ҳозир шу янги районга қўшилиб кетган.

Шивилғон!.. Шивилғон... Ориф аканинг энг ширин йигитлик пайтлари унинг сирли манзаралари билан, бутун умри унинг унутилмас хотиралари билан боғлиқ. Сарагулдан жудо бўлганидан буён у ерларга боргани юраги дов бермади, лекин тушида ҳам, унгида ҳам уша ернинг аламлари, қувончлари уни чорлади.

Мана энди бориши мумкин. Бориши керак. Келганидан бери шуни уйларди. Энди у Шивилғонга шунчаки кўнгилчанлик, зиёрат деб эмас, иш юзасидан ҳам борса бўлади. Бугун Мария Васильевна уни райком бюро аъзолари билан таништирганида ҳам Ориф аканинг хаёлида шу эди. Бюро аъзолари ҳурмат ва сиполик билан қўл беришди-ю, кўпларининг на қиёфаси, на исмлари ёдида қолди. «Эртагаёқ Шивилғонга!», «Аввало Шивилғонга!» деб таъкидлар эди кўнглида.

Эртасига яна аллақайда бўғиққина момақалдирак гулдураб, беозоргина ёмғир севалаб ўтди, бўлиқ тупроқ ҳиди анқиди. Райкомнинг тўзон рангидаги қичқишагина эски газиги дик-дик сакраб дала йўлига чиққанда район марказида ҳали кун уйғонмаган, онда-сонда чиранчок жўжахўрозларнинг қичқирикларигина эшитилар эди. Ориф аканинг тонгда туриб ёлғиз йўлга чиққанини ҳеч ким билмайди, фақат Мария Васильевна пайқаган бўлса эҳтимол. Кеча бюродан кейин, областга қайтиб кетиш олдидан уйга кириб, Онабибининг сочига янги қизил лента тақиб қўйди. Бир пиёла чой ичиб кетди.

Мария... Марям... Вақт утаверар экан. У ҳам эллик-

дан ошди шекилли. Ориф эсини танибдики, у ишда. Чарчамайди, қаримайди. Лекин соғлиғи унча яхши эмасга ўхшайди. Жилмайишида галати бир маъюслик бор, кулгичларининг атрофида майда ажинлар йиғиладиган бўлибди.

Аммо ишда ўша-ўша дадиллик, бир оз ҳиссиэроқ қатъият, кескин ва самимий гаплашиш...

— Билиб қуй, Ориф, оғир район, катта район. Асосан янги совхозлар, ёдингда бўлсин!

— Нега эрга тегмадинг, Мария Васильевна?

— Асосан янги совхозлар, билиб қуй.

Кеча хайрлашаётганда уларнинг гапи шу бўлди. Ҳойнаҳой у ҳозир уйғоқ. Ориф аканинг тонгда туриб Шивилғонга жунашини кечаёқ пайқаган эди. Пайқаган эди-ю, лекин иккаласи ҳам бу ҳақда гап очмади...

Тонг отди. Ёмғир ювган тиниқ ҳаво уфқдаги тоғ тизмаларини ҳам соф зангори рангга чайган; сал намиққан илон изи йўллар рулдаги йўловчининг юрагини ҳовлиқтириб узоқларга чорлаб ётарди.

Ориф ака бу йўлларни яхши билади. Бу йўлларни яёв кезган бахтиёр йўлларини унутган эмас.

Бугунги сафар унинг учун ёшликка қайтиш, туғрироғи, ёшликнинг қайтиб келиши эди. У қаерда бўлмасин, ўн йиллардан бери бу жойларнинг қадрдон суратини кўнглида саклади. Ўркач-ўркач ишқомлари-ю, салқин булоқларигина эмас, йўл ёқасида ўсган ҳар бир отқулоқ барги ҳам жонга яқин, кўзга иссиқ, чексиз хотиралар манбаи эди.

Ориф ака шунча йўллар, шунча эллар кезиб, на ўз юртимизда, на Европа мамлакатларида Шивилғондай гузал тоғ қишлоғини учратолди. Собик Қуйки райониди («Собик!» Негадир уни «собик» қилиб қуйишибди!) ҳар бир кичкина қишлоқнинг ҳам ўзига хос чиройи, ўзига хос фазилати бор.

Шивилғон тоғ-тош орасида кўм-кўк ишқомларда кўмилиб ётган қишлоқ, машҳур шивилғони узум шу ердан тарқалган. Ориф ака Сарагулнинг олдида Шивилғоннинг кўркини баҳона қилиб келарди.

Дарҳақиқат, баҳона қилса арзирди-да. Қишлоқнинг катта кўчасидан тоғдан пастга қараб оққан Шивилғон-сойнинг шовиллаши ҳам, муздек шабадаси ҳам узоқдан кўкракка урарди. Қишлоққа кириб келган одам, ким бўлмасин, тепадан шовиллаб, кўпикланиб тушаётган сершалола сойга қараб анчагача туриб қоларди. Сойнинг икки қирғоғи бўйлаб тикка чиқиб кетган табиий оқ харсанг зиналар ҳовлилардан девор ошиб эгилиб тушган

яшил ток соясида доим намчил, унда кизил кўйлак кийган қизалоқлар яланг оёқ чопқиллагани-чопқиллаган. Шалолола зарраларидан уларнинг кокиллари доим ялтираб куринар, улар истаганча қичқириб шовкин солишар, овозлари эшитилмас эди. Ориф ака Сарагулни ҳам биринчи марта мана шу кучаларда учратган...

Ориф ака ўша пайтларда ҳам, кейин Сарагулга уйланганида ҳам, Шивилғонга келиб қолса мана шу кучанинг пастида туриб тепага, сон-саноксиз шалолаларга тикилишни яхши курарди. «Петергоф! Петергоф!» дерди ҳар сафар ҳайратда қолиб. Энг тепада, узокдаги музлик чуққи эрталаб зангори, кундузи кузни олгудек чарақлаб, окшомда эса қашқа бузокнинг калласидай қоракўнғир куринар эди.

Бу марказий кучадан икки томонга кириб кетган тор кучалар тоғу тош орасида шу қадар пасту баланд, ҳовлиларни қоплаган яхлит ток остида шу қадар қоронғи, шу қадар чакалаксимон бўлиб кетган эдики, бунга почтачиларнинг одатланиб қолгани-ю, одамларнинг адашмай юрганига Ориф ака ҳар сафар ҳайратланарди. Тоғ ҳавосининг азбаройи мусаффолигидан, бу ерда фарқ пишган мевазор боғларнинг хушбуйигина эмас, кичкина бир ёввойи гул ҳиди ҳам, тоғ бағрида қовжираган бир чўп ҳиди ҳам димоққа ўткир туюлар, шаршараларнинг доим бир хилдаги тинимсиз шовиллаши асабларни аллалар, бутун қишлоққа ёйилган сарин шабадаси эса одамни доим тетик тутар, бу ернинг ёш-ялангию қари-қартанги бир умр тошдан тошга сакраб юрар, толиқмас эди. Бу ерда истиқомат қилувчи ҳар бир киши, бу ернинг ҳар бир ўғил-қизи ток парваришининг икир-чикиригача болалигиданок ўрганиб олар, қишлоқдан тепадаги тоғ бағрида қорайиб ўсган чексиз пистазор, ёнғоқзор ўрмонларнинг ҳар бир сўкмоғини ёд билар эди. Ориф ака билан Сарагулнинг бу қоронғи сўкмоқларда атайлаб адашганлари, ини тузғиган арилар қувлаганида ойдин булоқларга дуч келиб, муздек сувда ювиниб қувонганлари, сойга гулчамбар оқизиб бахт синаганлари... қачон эди буларнинг бари? Чиндан ҳам бўлганмиди? Ё тушмиди булар...

Ориф ака ГАЗга тормоз бериб, шими чўнтагидан румолчасини олди, пешанасини артди. Куёш кутарилиб қолган. Машинанинг ёнгинасидаги ариқда шилдираб сув оқар, тиккадаги турғай дам калтагина сайраб кўяр, дам ариқнинг чулдирашига кулоқ солгандек, тўхтаб қолар эди.

Хаёлидаги манзараларга берилган Ориф ака бирдан

эслади: у ерда энди Сарагул йук... У ерда ҳам, умуман бутун оламда ҳам йук.

Бир ўзи чиқмай, биронтаси билан бирга келса буларкан. Ёлғизлик эзади одамни. Бирдан орқага қайтгиси келиб колди.

Бироқ дарров ўзини унглади-ю, шайтонга ҳай бериб, стартерни босди. Икки соатларда собиқ район маркази Сумбултомчи келади. Сумбултомчининг ўзини куриш учун ҳам кун-узун йул юрса арзийди.

Бу жой ўзи тоғ қишлоғининг ўртасидаги бир табиий муъжиза исмига қўйилган.

Сумбултомчи — ноёб муъжиза. Уни тасвирлаб куз олдингизга келтира олишимга ишонмайман. Уни куз олдига келтириш учун албатта бориб куриш, соатлаб тикилиб туриш керак.

Аввало, Сумбулни кўрганмисиз? Сураганимга хафа булманг. Бу ҳамиша ям-яшил, ноёб гнёҳни ғазалларда кўп ишлатган баъзи шоирлар ҳам ўз кўзлари билан кўрмаган эканлар. У ҳақиқатан соч толаси каби нозик ва тим қора, барги эса жуда майда, заргар қўлидан чиққандек нафис, қорамтир кук ва йилтироқ булади. Сумбулнинг ўсиши учун албатта булоқ суви, тош ва пасткам жарлик керак.

Энди икки қаватли уйдек катта қоя тошни куз олдингизга келтиринг. Шу қоянинг ичига ўйилиб кириб кетган катта табиий ғор. Ғорнинг тош шифтидан тўрт-беш газ узунлигидаги миллионлаб сумбул пастга қараб солиниб ётибди. Сумбулнинг ҳар баргидан тиниқ булоқ суви томиб туради. Ғорнинг оғзига яқинлашганингизда сиз аввало қуёш нури ва булоқ суви зарраларидан пайдо булган ажойиб найкамалакни кўрасиз, кейин кўзингиз сал куниккач, бош устингизда қора соч толаларидаги миллиард-миллиард йилтироқ баргчаларда куз ёшидай мўлт-мўлт этиб турган томчиларни, уларнинг оёқ остингиздаги ойдин булоққа ёмғирдек томишини кўрасиз, томчиларнинг ажойиб сирли, қумуш товушини эшитасиз, багрингизга роҳатбахш салқин келиб урилади. Бу ерда ҳамма нарса доимий. Ёзин-қишин шундай. Мангу шундай.

Табиатнинг бундай муъжизалари бошқа ерларда албатта қадамжога айланиб, нодон бидъатчи-хурофотчилар қўлига ўтади. Сумбултомчи эса тоғда усиб, юздан ошган табаррук қариялар оталигида эди.

Ориф ака уларнинг кўпи билан ошна эди. Улар билан у дунёдан, бу дунёдан доно гапларни гаплашиб ўтиришни яхши кўрарди. Ҳозир у ўша отахонларни қўмсаб, ўзича маъюсгина жилмайиб қўйди.

Сарагулнинг бобоси Ҳалим бува ҳам шу қариялардан бири эди. «Очилни Сумбултомчига олиб кел, таништир», дея-дея оламдан ўтиб кетди бечора.

Бу тоғ қишлоқлари ўша вақтда, ўттизинчи йиллардаёқ қўпгина чиркин диний урф-одатлардан негадир холироқ, одамлари фиск-фасодни билмас, қизлари эркин, очиқ булар эди. Ориф акани шуниси тортдими, ишқилиб, областдан комсомол вакили бўлиб юриб, маҳбубасини шу ердан топди. Бу ернинг олов қизлари бутун водийга машҳур эди.

Сарагул, масалан, паранжи ёпинган эмас. Унинг юзи доим ёниб турарди... Биринчи марта ёлғиз қолган оқшомлари ҳозир Ориф аканинг кўз ўнгида худди чакмоқ шуъласида ёришгандек гавдаланади. Тоғ ён бағридаги қандайдир чексиз токзорга кириб қолишган эди улар. Пастда ҳам, баландда ҳам, тоғда, тошда, ҳамма жойда сон-саноксиз сурилар, ишқомлар. Узумзор, узумзор... Сира охири қуринмас эди. Улар худди сеҳрлангандай, чиқарга сўқмоқ тополмай юришар, адашдик деб пиқирлаб кулишар, оқшомда атрофдаги букри ишқомлар ғалати, соялар эртақдагидай сирли туюлар эди. Ҳамма йўллар танишу сира қайтиб чиқишолмайди, куз салқини баданларни жунжита бошлади, улар қўлтиклашиб олиб, бир-бирларига тафт бериб ҳамон айланишар, ичларида эса икковлари ҳам бирдан йўл топилиб қолиб ажралиш пайти етиб келишидан қўрқар эдилар. Ҳамма вақт, бир умр мана шундай бир-бирларининг оғушида, бир-бирларининг меҳру ҳароратларини қалбдан сезиб, ёнма-ён юрадигандек ҳис қилардилар ўзларини. Улар бу боғларнинг ҳар пастқам бурчаги, ҳар сўқмоғи, ҳар қариқ майсасини ёд билишар, лекин ҳозир негадир йўл топиб чиқиб кетишолмас эди.

Астойдил қош қорайганда Сарагулнинг баданини титроқ чулғади.

— Биз... биз ака-укамиз-а, Ориф ака? Мен синглингизман, шундайми?— деди у негадир товуши қалтираб. Орифнинг бағри унга илиқ-иссиқ, лекин аллақандай қўрқинчлироқ эди бугун. Ориф индамади. Улар содда эдилар. Бир-бирларига интилишларини чиндан ҳам фақат дўстлик, ака-сингиллик ҳисси деб аташга уриндилар.

— Совқотиб юрма тағин...— Ориф уни пинжига яқинроқ тортди. Энди юриш ўнғайсиз эди, улар секинладилар, тўхтадилар, Сарагулнинг вужуди кизиби кетди. Оғуш иккаласини ҳам ёндирар эди. Ловиллаган ёноқлар, юзлар аста бир-бирига сийпаланиб, улар ўзлари ҳам билмай бир-бирларининг лабларини излаб топишди... Қўзлар

юмуқ, атроф қоронғи, баданларда хавотирли бушашув... Бу азобли лаззат қанча чўзилганини билишмайди, икковларининг ҳам лаблари ял-ял ёниб зирқирарди.

Қўрқиб кетган Сарагул титроқ гавдасини аста четга олди. Шу ҳолда бирпас ерга қараб турдилар. Куз салқини гупуриб турган қонни сал совитганда, бош кутариб бир-бирларига қарадилар, уларнинг кузларида бир-бирларига миннатдорлик ҳам, бу оташин бахт онидан бир оз кўрқув ҳам бор эди.

— Яхши эмас...— деди Сарагул.

— Нега, мен акангман-ку... Мен сени яхши кўраман... Ахир совқотиб кетувдик... Аиов бирда ҳам...

— У... бунақа эмас эди,— деди Сарагул, лекин қоронғида чақнаган кузларида биринчи муҳаббат бўлганининг сирли лаззатини яна бир тоттиш йстаги ёниб турарди. Ориф чопонини унинг елкасига ташлаб, яна бағрига тортди...

...Нимадир гурс этиб, ГАЗнинг орқа гилдираги чуқурга тушиб, кузов қаттиқ сакради, кабинанинг ичи чангга тулди. Ширин хаёллари лип этиб ўчган Ориф ака уйқудан уйғонгандек атрофга қаради: қаер ўзи бу? Машина ҳамон сакрар, тарақлар, қия булар, тошга тегар, чанг тузғитар эди. Эҳ-ҳе, бу Сумбултомчига кираверишдаги асфальт йўл-ку! Жуда уйдим-чуқур бўлиб кетиб, асфальтдан ҳар жой-ҳар жойда парчалар қолибди, холос. Ё йўл бошқа бўлдимикан? Оббо, кўприк ҳам чаток-ку. Ориф ака ғурра бўлган пешанасини ушлаб атрофга қаради, кўприкда бир нима бўлиб қолса теваракда битта-яримта қарашиб юборадиган одам ҳам топилмаса керак. У бўйнидаги, ёқасидаги чангни қоқиб, омонат кўприкка қараб йўл солди. ГАЗ жонивор иланг-биланг бўлиб ётган чирик ходаларни босиб бир муъжиза билан кўприкдан ўтиб олган эди, чиқаверишда шалоп этиб лойга ботиб қолди. Беш-ўн минут кўнғиздек визиллаб ётиб, ундан ҳам чиқиб олди-ю, ичи-ташига аллақандай қўланса балчиқ чапланиб кетди. Бу йўллардан кўпдан бери машина юрмаганга ўхшайди, Сумбултомчига бора-боргунча шунақа — ўйилиб, шалағи чиқиб кетган, чанг, тош... Йўл-ку тушунарли: собиқ район! Лекин нега бирон кимса кўринмайди? Сарғайган қияликларда эчки боқиб юрган битта чол билан битта боладан бошқа ҳеч ким учрамади.

Ориф ака дам тўхтаб нафас олиб, дам арава йўлга ўтиб, тоғ-тошда моторини тариллатганча булоққа етиб борди, марказга киришга вақт етмас эди, кечгача

Шивилғондан айланиб кайтиши керак. Ҳовлиқиб каби-надан чиқаркан тепаликдан булоқни кўриб, юраги орқага тортиб кетди: булоқ атрофи ботқоқ, чуқур туёқ излари, мол тезаги, тепасида кўк пашша булути ғуж-ғон уйнарди. Супургидай юлиб ташланган сумбул толалари ботқоққа ғарқ бўлган қиз сочларидай таралиб, лойга ботиб ётибди. Форнинг оғзида сассик шайтонтароқ ғовлаб гуллаган. Қоя тепасида сарғиш тупроқ нураб, ўпирилиб, шабадада пастдаги сувга, утларга, ботқоққа тинимсиз тўзон пуркаб турарди... Бу ерда ҳам ҳеч кимса кўринмади. Ориф ака ҳорғин, уйчан орқага қайтиб, рулга ўтираркан, бирдан иситма тутгандай бушашиб кетди...

Шивилғоннинг йўлларини ҳам қовжираган какра, шувоқ босиб ётибди. Машина сакрар, руль ҳам бўйсунмай ҳар замонда траверси ғирчиллаб, ғашга тегар эди. Ориф ака зўрға довон ошиб, ярим соатча чанг тузғитиб юргандан кейин, кўзи жуда толиққач, қолган йўлни яёв босгиси келди. Шивилғон кўриниб қолган эди. Таниш, жуда ҳам таниш йўллар. Йўл ёқасидаги ҳар туп наъматак, ҳар тикка тош юракка жиз этиб тегеди. Ориф ака азиз остонага қадам қўйгандай, шимини қоқиб бир пой қўлқопини камарига кистирди-да, бошини кўтариб узоқларга қараганча қандайдир қадрдон, таниш белгиларни кўзи билан қидириб кетаверди. Шивилғоннинг қулоққа таниш шивиллаши эшитилди, тоққа ўрмалаб кетган узумзорлари қорайиб кўринди. Лекин тинч, одам шарпаси кўзга чалинмас эди.

Иссик, дим, қуёш энди оққан пайт; туғри, бундай маҳалда қишлоқ кўчасида одам бўлмайди. Харсанг зиначаларда шалола зарралари билан уйнаб қийқиришаётган қизил кўйлакли қизалоқларни кўрмоқчидек, илгариги одатича тошдан дадил сакраб, куча бошига чиққан Ориф ака таққа тўхтади. Аввал шуни кўрдик, зина-зина бўлиб кетган харсанг қирғоқларда ҳеч қандай қизалоқлар йўқ эди. Кўчанинг икки четидаги уйларнинг кўпи бузилиб, синчлари ташиб кетилган, эшик-деразаларга тахта қоқилган, харсанг зиналарда ботмон-ботмон эски пахса лой бўлиб сомони чиқиб ётибди. Шаршаранинг захридан Ориф аканинг эти увушиб кетди. Қандайдир бир қадрдонини йўқотган одамдек, тиззалари бушашиб, тепага аста чиқиб борди. Таниш тор кўчага қадам қўйиши билан зах пўпанак ҳиди нафасини бўғди: қаровсиз узумларга ёппасига кул тушган эди. Қимнингдир заиф қўллари билан тол чивикқа чала кўтарилган

зангларда онда-сонда чарослар қорайиб кўринарди-ю, тоқларни бачки новда босиб, ғовлаб ётарди. Хаёлида ўтмиш хотиралари, оғир ўйлар, кўнглида ғалати ҳислар чувалиб, Ориф ака жин куча-ю эски тоқзорлар оралаб анча юрди. Оёқ остида хазон шилдирар, чириган узум бошларида ари ғувиллар эди. Бу орада чуққи ортига юмалаган куёш қурий бошлаган кимсасиз боғларни хазонрезги палласидагидек сарғайтириб юборди. Ориф ака дафъатан дилида қарилик юкини сезди...

Кечки тинликда қаердадир «тўқ-тўқ» этган товуш эшитиларди. Ориф ака ғовлаган какра, супурги орасида ер бағирлаб ётган, кул ҳиди анқиб турган касалманд узумларни оралаб ҳорғин юриб борди. Қараса, нотаниш бир чол қийшайиб ётган ишком остида тоқларни болта билан чопиб йикитяпти. Ориф ака узоқроқ тўхтаб, чолнинг ҳансирашига, «тўқ-тўқ-тўқ» этган ёлғиз болта товушига кулоқ солди. Бир вақтлар унинг биринчи муҳаббат бусасини бегона кўздан яширган қадрдон кекса тоқлар гурсиллаб ерга йиқилар эди. Ориф ака чала вайрон бир чайланинг устунига суяниб, манглайини сидириб артди, чолга нима дейишини билмай узоқ турди. Шивилғонликни тоқка болта уришга мажбур этилган бўлса, бу ерда анча-мунча воқеалар юз берибди-да...

— Ота...

Чол аввал эшитмади-ю, кейинроқ ғира-ширада бегона одамни кўриб, болтани белбоғига қистирди. Яктаги ҳам оппоқ кўкрагини босган жунлари ҳам оппоқ, кичкина жуссаси букчайганроқ, лекин пайлари чайир эди чолнинг. Саломлашгандан кейин, ўрик ёйиб қўйилган чопонининг бир енгига ўтириб, нос отди.

— Увол бўляпти... Гуноҳ,— деди меҳмоннинг юзида савол аралаш ачинишни кўриб.— Водийга касал тарқатадиган жойга айланиб қолди. Қарайдиган одам йўқ. Яхшиси...

— Бу ернинг одамлари чўлга кўчирилганми?

— Ҳа, чўлдаги янги совхозларга. Тоғ қишлоқларининг ҳаммаси кучган.

— Ўз ихтиёрлари билан кўчишганми?— Ориф ака ҳам рўпарага чордана қуриб, дўпписини ерга қўйди.

— Сен кимсан ўзинг, ўғлим? Танимай турибман,— деди чол жавоб бериш ўрнига. Айёрроқ кўзларини қисиб қаради.

— Исмин Орифжон. Ҳов, Ҳалим отанинг невараси Сарагулни олиб кетувдим, эсингиздами?

— Э-ҳа, эшитганман. Ўзингни кўрган эмасману,

эшитганман. Тан-жонинг омонми ишқилиб? Сарагул анов духтир қиз эди-да, у ҳам оламдан ўтди чамамда... Ҳа-а.— Чол носни туфлаб, оқ чўққи соқолини силади.— Қолганларнинг умрини берсин... Ҳа, ихтиёрий, ихтиёрий кучиб кетишди. Аввалига норозилик, қаршилик ҳам бўлди-ю, кейин, газетада чиққандан кейин карнай-сурнай бўлиб кетди... Хизмат қаерда, ўғлим?

— Шу районда...

— Ҳа, ҳукуматнинг ўзи билади ишқилиб. Совхозда туганмас хазина бор, дейишади. У ерлар ҳукуматга жуда фойдали экан.

— Ҳозир қишлоқда ҳеч ким йўқми?

— Бор. Беш-унта қари-қартанг қолганмиз. Бизларга фойда ҳам, хазина ҳам шу ерда, ота-бобомизнинг хоки поки...

— У ерлар ҳам бегона эмас, ота — деди Ориф ака.

— Тўғри айтасан, бегона эмас. Аммо бу ерлар-чи, бегона эканми? Қимга бегона экан? Чўлдан келганлар тахта урилган эшикларни, кузи бекилган булоқларни, кул босган узумларни қуриб йиғлаб қайтиб кетяпти. Минг хазина топса ҳам, одам кунгилчан бўлади, болам. Фақат хазина бойлик эмас, меҳр ҳам бойлик. Одам кузининг қувонгани ҳам бойлик.

— Йиғлаб қайтиб кетишар экан, шу ерда қолавериш-са бўлмайдими? — деб сўради Ориф ака.

Чол ер тагидан қараб кўйди.

— Мени синаб нима қиласан, ўғлим. Ўзинг районда ишлар экансан...—«Район» деган сузга энди эътибор бериб қолди шекилли, чол меҳмонга хавотир билан разм солиб ўрнидан турди.— Бизни районда ҳамма билади, бизга рухсат берилган. Янги экансиз, ишонмасангиз борганда начайликдан сўранг...

Ориф ака бирдан хавотир олиб қолган чолга раҳми келиб, индаёлмади. Чол узоқлашиб кетди. Унинг бирдан ғалати бўлиб қолган кичкинагина юзи йўлда бора-бор-гунча Ориф аканинг кўз унгидан кетмади.

Йул ҳали ёруғ бўлса ҳам, Ориф ака фараларни ёқди. Тикка тушган чироқ нурида ўйдим-чуқурлар қоп-қора ваҳимали бўлиб кўринар, ойнага сон-саноксиз қапа-лаклар, чивин, чигирткалар келиб урилар эди. Собиқ район йўлларидан ўтгунча Ориф ака ҳолдан тояёзди, бир ярим соатдан кейингина равон йўлга чикди-ю, хаёл-лари сал тартибга тушди. Кеча қоронғи, дим эди. Тоғ қишлоқларининг салқин эпкени орқада қолди. Лекин

оғир таассуроти ҳамон судралиб келар, чарчатар, хаёлни чувалтирар эди.

Собиқ районнинг аҳволи, тоғ кишлоқларидаги халқнинг чўлдаги янги совхозларга кўчирилганлиги, чолнинг айтган кўп гаплари Ориф акага аввалдан ҳам тахминан маълум эди. Лекин ҳозир чолнинг ўзи унинг кўз ўнгидан кетмай қолди. Унинг товуши қулоғига чалинади: «Одам кўнгилчан бўлади...» «Меҳр ҳам бойлик», «Одам кўзининг қувонгани ҳам бойлик». У нега Ориф акадан чўчиди? Ориф аканинг айби нима? Хайрлашмасдан жунаб қолди-я! Сарагулни танирмиди экан? Балки уруш йилларидаги ҳаётини билар. Суриштириш, эслаб, гаплашиб ўтириш керак эди. Бўлмади.

Энди тезроқ ҳайдаш керак. Онабиби кутиб қолгандир. Хайриятки, Онабиби бор. У ҳозир Ориф аканинг чалкаш хаёлларида бирдан-бир ёруғ нуқта. Ориф ака оғир хаёллардан, ўтмишдан қочгандек, Онабиби саринтилар, газни устма-уст босиб қора тунни ёриб борар эди. Лекин ўтган кунлар босиб келиб, хаёлини яна чувалтирди.

Онабиби... «Майли, эмиз. Оти Онабиби бўла қолсин...»

Ўн беш йил аввал эди. Ориф ака урушдан кейинги тиклаш ишларидан, Белоруссиядан қайтди. Қайтиб келса, остонага қадам қўйиши билан — чақалоқ йиғиси!

Юраги шиғ этиб кетди. Нима гап ўзи? Доктор Сарагулни туғмайди, деган, улар тирнокқа зор эдилар. Ё ўзгариш бўлдимиз? Ундай деса Орифжоннинг кетганига қанча бўлди ўзи? Ёки...

Орифжон бир зумда минг хаёлга бориб, бир исиб, бир совиб, ичкарига кириб борса, Сарагул бешик устида алла айтиб ўтирибди.

— Қумрининг боласи, Қумри ўлиб қолди...— деб дарров изоҳ берди Сарагул эрининг куксига ташланиб.

— А?

Қумри — Сарагулнинг ҳамқишлоғи, жуда яқин дугонаси, етим қиз эди.

Фермада ишлаб юрадиган бу қизни Ориф танир эди, юраги ачишиб кетди, хотинининг бошини силади.

— Туғди-ю, ўлиб қолди ўтган ҳафта. Қишлоқ касалхонасида...— деди Сарагул йиғлаб.

— Эри ким?

— Эри йўқ эди...

— Бунинг отаси бордир ахир?!

—... Қизикмисиз,— деди Сарагул Орифжоннинг ово-

зини баландлатганидан хафа бўлиб, отасиз бола бўлади-ми, деган маънода.— Хабар олмади.

— Билмагандир?

— Билган. Ёмон одам экан. Хабар олмади. Қаерда эканини билмас эдик. Кейин, камалибди, деган гап тарқалди.

Орифжон бешик устига келиб, чақалоқнинг юзини очиб кўрди. Уйлаб туриб бир жилмайди-ю, яна жиддий тус олди. Нима дейишини билмасди.

— Хужжатини ҳам олиб келдим...— деди Сарагул, кейин:— ...эмиздим,— деб қушиб қўйди паст овоз билан.

Орифжон нима дейишини билмади. Жуда кутилмаган гап эди бу. Кечгача бу ҳақда хотинига бир нима демади. Сарагул сафардан келган Орифжонга иссик сув, овқат, нон-чой, кийим-бош тайёрлаб ивирсир, дам бешикка, дам эрига қараб кўяр эди. Улар ҳамма вақт нкков ёлғиз яшаб, оҳиста шов-шувсиз, кам ташвиш ҳаётга урганиб қолган эдилар, бугун бўлса уйда қандайдир ташвиш, шошқалоқлик... Кечқурун дастурхон устида Сарагул эркаланиб эрига яқинроқ утирган эди, бола йиғлаб берди. Эри хотин куз тикишиб қолдилар.

— Ол, эмиз...— деди Орифжон. Кунгли илиб кетди.

Бегона боланинг хотинининг кўкрагини чўлп-чўлп эмиши аввал эриш туюлиб, ғашига теккандай, уни анча безовта ҳам қилди, лекин Орифжон ўзини босиб олишга уринди.

— Оти Онабиби бўла қолсин... Опамнинг оти,— деди.

Сарагул чақалоқни куксига босиб, эри келгандан бери биринчи марта бемалол, чин кунгилдан жилмайди.

... Уйда ҳозир Ориф акани шу Онабиби кутяпти. Жуда зориқиб кутяпти, Ориф ака буни билади. Улар ун беш йилдан бери чинакам меҳр-оқибатли ота-бола бўлиб яшамоқдалар. Ориф ака куп жойда масъул ишларда ишлади. Қаерга борса янги жой, янги уй берадилар, ёққан ёлғиз чироғи шу — Онабиби. Энг оғир дамларда дилини шу чироқ ёритади, энг азобли йулларда шу чироқ иссиқ уйга чорлайди, кунглини юмшатади. Фақат, қаердадир унга ота тегиш виждонсиз бир одам борлигини эслаганда қаттиқ хафа бўлади Ориф ака. Унинг ҳам бошқалар қатори шу тупроқни босиб, шу ҳаводан нафас олиб юрганига чидай олмайди.

Балки у одам энди оламда йукдир. Нима бўлса ҳам кичкина Онабиби Ориф аканики. Сарагулнинг эвазига қолган жигарбанди. Тақдир унинг бағридан сеvimли

Сарагулини юлиб олди-ю, ўрнига мана шу овунчоқни, мана шу қимматга тушган жажжи бахтни берди.

Сарагул гудакни икки йил бағрига босиб юриб, ҳол-вайтар, шинни ялатиб катта қилди. Онабиби ҳамманинг ҳаваси келадиган, луппи, сочлари жингалак, қикир-қикир кулганида кулгичи нур сочадиган қизча бўлиб, тетая қилганида, Сарагул эски ўрнига, Шивилғондаги касалхонага ишга кирди. Орифжон партия мактабига ўқишга кетган йил эди. Урушдан кейинги оғир йиллар, уч-тўрт кишлоққа бир касалхона, на ихтисосли врачлар, на транспорт бор, йўллар бузук, Сарагул ёлғиз, қишин-ёзин кечаю кундуз тиним билмасди. Лекин у чарчамади, қайтага шу йиллари жуда очилиб, дуркун жувон, обрули «доктор опа» бўлиб кетди. Унинг севимли эри, дилбар қизчаси, қутлуғ касби бор, ўзи саломат, ёш, ғайратли. Қуни билан уйма-уй югуриб касал боқар, мактаб болаларини эмлар, узоқ тоғ кишлоқларига отда бориб касалларга ёрдам кўрсатар, кечалари ўтириб эрига хат ёзар, Онабибисини эркалаб тўймас эди.

Бахтсизлик мана шундай кунлардан бирида юз берди. Қичкина Онабиби дифтеритга йулиқиб, бирдан нафас олиши оғирлашиб қолди. Сарагулни ишдан чакириб келишди, келса вақт ўтиб қолибди, боланинг ҳоли оғир, эмлашга вакцина керак эди. Сарагул ўзини у ёққа урди, бу ёққа урди — вакцина йўқ, аптекада ҳам, касалхонада ҳам, амбулаторияда ҳам йўқ. Кимдир қўшни кишлоққа югурди, Сарагул районга от чоптирди. Ўзи боланинг олдига қайтди, Онабиби докадай оқариб кетган, нафас олишга қийналар эди. Сарагулнинг жигар-бағри эзилиб кетди, кўз олдида боланинг ўлим билан олишуви, ожизлик... У ўзининг доктор эканини ҳам унутиб, совуқ деворга ёпишиб йиғлар, қўшниси билан ҳамшира киз унга таскин беришга уринар эди.

Олти соат деганда,— бу олти соат Сарагул учун олти азобли кундай имиллаб ўтди,— райондан хабар келди: дифтерит сивороткаси районда ҳам йўқ экан, областга телефон қилишган — бўлса эрталаб етказиб беришармиш.

— Эрталаб?!

Сарагул пахталиги билан тивит рўмолини йўл-йўлакай қўлга олиб, амбулаторияга қараб югурди. Қош қорайган эди. Даралардан рутубатли совуқ шамол эсиб турибди. Бу тоғ кишлоқлари қалин қорли юмшоқ қишга ўрганиб қолган. Лекин бу йил қиш қахрли келган эди, қор йўқ, баданни жунжитадиган қора совуқ.

Бирпасдан кейин Сарагул амбулатория ҳовлисида
от эгарлаб чиқди. Бу унинг қишлоқларга миниб юра-
диган севимли, ювош жийрон қашқаси эди. Ҳамшира
қиз ҳам, қуни-қушни ҳам Сарагулнинг областга отлан-
ганини тушунди.

— Доктор опа...— деди ҳамшира ваҳимага тушиб.
Сарагул узангига оёқ қўяркан унга гап бермади:

— Онабибининг ёнидан жилманг, жон синглим.

— Ахир, опа, қоп-қоронғи тун, изғирин, аёз! Бошқа
биров...

— Районимиздаги бу аҳволга мен ўзим айбдорман,—
деди Сарагул,— ундан кейин... Онабиби учун керак
булган дорини ҳеч ким мендан кўра тезроқ олиб
келолмайди.— У этик кўнжидан қамчи дастасини олиши
билан, жайрон қашқа йўртиб, учириб олиб кетди. «док-
тор опа» қоронғи кўчанинг у бошида кичкинагина бўлиб
бир кўринди-ю, зумда кўздан ғойиб бўлди.

Кечаси боланинг аҳволи яна оғирлашди, тонгга яқин
нафаси тамом бўғила бошлади. Ҳамшира қиз ожизлик-
дан сочини юлишга тайёр бўлиб турганда кучада от
дупуриэшитилди.

Сарагулнинг қўл-оёғи ёғочдай қотиб, қаҳратонда муз-
лаб ерга тушган полон сингари кичкинагина,
думалоққина бўлиб қолган эди. Тонг ёруғида кўм-кўк
юзи жонсиздай кўринди. Лаблари бир-бирига тегмай сал
қимирлади, «Тирикми?», деб суради шекилли. Кўплашиб
уни зурға отдан тушириб олдилар.

Онабиби фақат вакцинага қараб турган экан, икки
кун деганда бояги-боягидай лўппигина, кулдиргичли
ширин қиз, типир-типир юриб бориб онасини «ачом»
қиладиган бўлди. Лекин шу куни кечаси баланд иситма
Сарагулнинг аҳволини ошқор қилди. Уни дарров касал-
хонага олиб кетдилар, Орифжонга телеграмма бердилар.

Икки кундан кейин Орифжонни область касалхонасида
қовоғи солиқ бош врач қулларини ожизона ёйиб кутиб
олди.

— Кеч хабар қилишди, икки тарафлама зотил-
жам...— деб тушунтира бошлади у. Лекин даҳшатли
воқеани англаган Орифжоннинг қулоғига гап кирмас
эди. Врач жим бўлиб қолди.

— Хотинингизнинг қандай одамлигини билармидинг-
из?— деб суради у охири.

Ориф ака ўша вақтда бу саволга жавоб беролмади.
Ўлим хабари билан бирга туғилган бу савол ўша вақтда
уни гангитиб қўйган эди. Ҳозир жавоб беролладими?

Қандай одам билан ёнма-ён юрганини, қандай одам билан турганини кейин билиб қолар экан киши. Оддий қишлоқ кизи Сарагулнинг янги-янги фазилатлари уйлаган сари кўпроқ очиларди, Ориф ака уларни ҳали-ҳануз кашф этиб тугатолган эмас. Ҳозир сочлари оқариб кетди ҳам, Сарагулни уйлайди, дарду алами ҳам, ўксиш-изтироби ҳам, юпанч-қувончлари ҳам шу уйларида.

Бир чеккаси бунга Онабиби ҳам сабаб бўляпти. Уни Сарагул ўз ўрнига шунинг учун ташлаб кетгандек. Қизик, она сути билан кирар эканми, қилиқлари, юришлари доим Сарагулни эсга солади. Шу бўлмаса Ориф ака бошқага уйланиб кетармиди ҳали. Йўқ, у унуттирмади. Шу овунчоқ билан умр ўтди. Энди у мана шу ширин кизчаси билан, унга доим йўлдош бўлган азобли ва ширин хотиралар билан ўтиб кетишга қасд қилган...

Ориф ака йўлга тикилаверишдан кузи толиқиб ариқ ёкасида бирпас тўхтади. Тормозни тортиб қўйиб, пастга тушди. Тун қоронғи, қоп-қора осмонда юлдузлар чарақлаган, қирда тракторми, комбайн чироқлари йилтилар эди.

Сал ёзилиб, соф ҳавога тўйгандан кейин, тўсатдан ҳушига келгандай, бир нарса эсига тушди: қизик, боришда-ку бахтиёр дамлар, жами ширин, қувончли воқеалар лип-лип этиб ҳаёлидан ўтаверди, қайтишда бўлса нуқул хунук, кўнгилсиз хотиралар чулғаб оляпти. Нима гап ўзи?

Ориф ака ўз ҳолатига ўзи тушунолмади. Ҳеч қачон бундай бўлган эмас эди. Бу кимсасиз тун, бу совук юлдузлар, бу ёлғизлик унга бирдан оғир туюлиб кетди. Шартта чиқиб ўрнига ўтирди-ю, устма-уст газ бериб, машинаси тикка дашт йулини чақиримлаб-чақиримлаб ямлай бошлади.

Онабиби мудраб ўтиргандир. Отаси қай вақтда кириб бормасин тонг отгунча ҳам чироғини ёқиб қўйиб, кутиб ўтирадиган одати бор. Машина овозига югуриб чиққан қизининг муздек пешанасидан ўпса, Ориф аканинг кўнгли ёришади кетади. Тезроқ ҳайдаш керак.

Район маркази тунги уйкуга толган, фақат ёғ заводининг электр станциясигина бир меъёрда гупиллаб турарди. Паркнинг рангдор маржон чироқлари ҳам сўнди, боғнинг бурчак-бурчакларида вақтни унутиб кеч қолган ёш-яланг чироқ учганда шўхлик билан хандон кулдида, кейин яна ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолди.

Деразада чироқ йўқ эди. Ориф ака бу пайтда Онаби-

бининг ухлаши кераклигини билса ҳам, негадир кўнглида аламли ёлғизлик, ғашлик сезди. Гараж дарвозасини ғирчиллатмасдан секин очиб, машинани кўйди, қоронғи ҳовлидан ўтиб, ечинмай, ювинмай, ҳатто чанг кўлқопини ҳам ечмай, супанинг бурчагига бориб утирди. Жим. Қоронғи. Оламда ҳеч кими, ҳеч нарсаси йўқдек, фақат шу жимлик, шу қоронғилик уни мангуликка чулғаб олгандек эди. Кўлқопини ечиб чаккаларини ушлади, куни билан рулда ўтириб толиққан вужудида қон ҳорғин-ҳорғин гупилларди. Бирдан юраги узилгудек бўлиб қорни очганини сезди, лекин негадир киссаларидан папирос қидира бошлади. Папирос йўқ эди. Уйга кирди, қоронғида токчаларни, эски плаш чўнтақларини титкилади — чекадиган бирон чимдим нарса топилса-чи! Бўғилиб кетди, курсига қоқилиб бир нималарни ағдарди. Ошхонага кириб, ноилож яна ўтирган эди, столда кўли бир нарсага тегди, қараса бир қути «Беломор». Ориф ака аламли жилмайиб кўйди, ўзига ўзи жаҳли чикди: «Нима гап ўзи, мунча бўғилмасам!» Бирпас ўтириб ўзини босди. Ошхонани тутган ширин таом ҳиди димоғига энди келиб урилди. Айвонда чироқ ёнди — костреоль қопқонининг тарақлашига Онабиби ҳам уйғонди шекилли.

— Дада, шовлани ўзингиз иситиб ея қолинг...— деди уйқу аралаш.

Ориф ака уқалаган папиросини чекмай қутига солиб кўйди, этигини тозаламай киргани эсига тушиб ташқарига чикди. Айвонда уст-бошини қоқиб, ювинди. Ухлаб ётган Онабибига тикилиб турди-да, кўлларини ишқалаб, тетик бўлишга уриниб, ичкари кирди, илиқ-милиқ шовлани косага сузди.

Лекин яна бирдан иштаҳаси қочиб, ҳалиги ғашлик тағин қайтиб келди, тетик бўлишга атайлаб уринаётганини пайқаб қолди. Уйқуси келмас эди, ҳозир ётса азонгача дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағдарилиб, азоб чекишини билади. Бирдан, юз граммгина бўлса ҳам ичгиси келиб кетди. Лекин бу уйда топилармиди? Бу уйда бирон марта эркак-хотин жам бўлиб тузукроқ улфатчилик қилган бўлмаса. Нуқул чуғур-чуғур болачақа. Шу ҳам тирикчилигу...

Ориф ака ўзини қаёққа кўйишини билмай кўчага чикди. Нарирокда сельпо магазини бор эди. Зинасида чой яшиқларидан сўри қилиб Мустафо-чулоқ ўтиради. Кечаси кўчада ҳеч ким бўлмаса ҳам, Мустафони топасиз, кишин-ёзин шу ерда, ўқланмаган эски милтигини кучоқлаб мудрагани-мудраган.

— Салом, қария.

— Ийи, ассаломағалайкум, ипташ...

— Чоракта топиладими?— деди Ориф ака.

— А?— Мустафо-чулокқа кечалари ҳар хил одамларнинг иши тушади. Лекин бундай мартабали одамнинг шунақанги илтимос билан келиши уни бир оз гангитиб қўйди. «Интересний киши экан янги секретарибиз», деди ичида. Кейин оқсоқланиб, яшиқлар орасида ивирсий бошлади.— Тигими... тобила, иним, тобила...

Чорактани бўлиб ичишди. Мустафонинг оғзи қулоғида эди, Ориф ака уйга кирмай, оёғи тортган томонга қараб юрди. Уфқ ғира-шира ёришиб келаётган эди, кучада ҳали ҳеч ким йук, у бўлса қаёққа кетаётганини ўзи билмайди, ҳалигидан оғзи бемаза бўлди, холос, кунгли ёришмади. Кечаси қоровулдан арақ олиб ичганини эслаб, баттар ғижинди.

У ўз аҳволини билар, лекин кунглидаги ғашликни нима деб аташни билмас, уни суз билан бировга тушунтириш эмас, ўзи учун аниқлаб олишдан ҳам ожиз эди. Бу дилхираликни тарқатиб юбориш керак. Мана сарин тонг отяпти, мана истироҳат боғи тинч, қоровулларнинг йўлкаларга пақирлаб сув сепгани узоқлардан эшитиляпти.

Аммо Ориф акага бу ерда ҳам ҳеч нима хуш келмади. Боғ нукул акация дарахтидан иборат экан, ширанинг уяси. Бундай сувли жанубий районларда истироҳат боғларида кўркам декоратив дарахтлар ўтказса ҳам бўларди. Акация бошқа дарахт ўсмайдиган сувсиз чулларга ноиложликдан ўтказиладиган файзсиз дарахт-ку. Йўлкаларнинг ҳам икки томони етти йиллик ҳақидаги стандарт диаграммалар билан тўлиб кетибди. Атиргулларни тўсиб нима қиларкин...

Ориф ака аста юриб ҳовуз олдидан чикди. Ҳовуз атрофидаги дарахтларга, симёғочларга қизил алвонлар, шиорлар осилган эди. Дарахт тагидаги яшил скамейкада ёлғиз одам кўринди. Гилам дўппи кийган бу чўтирок одам район газетасининг редактори Назаров эди, Ориф ака уни узоқдан таниди.

— Хуш, илҳом келяптими?— деди Ориф ака яқинлашиб.

— Э, салом!— Назаров қизаринқираб блокнотини яширди.— Барвақт чиқиб қолибсиз, ишгами?

— Ўзлари-чи?

— Эрта туриб бир оз айланадиган одатим бор...

— Идора шу атрофдами?

— Яқин, ҳов водхознинг рўпарасида. Қани бирпас ўтиринг, ҳаво яхши.

Ориф ака утирди. Ҳовузда қандайдир плакат сузарди, шамол юлкиб учирган бўлса керак. Боғнинг нариги бурчагидаги чойхонага саксовул тушди, гурсиллаган товуш, аравакаш билан самоварчининг гаплари барала эшитилиб турарди.

— Газетамиз билан танишяпсизми, Ориф ака?— деди Назаров.— Тузукми?

— Танишяпман. Кампания ўтказишга устаси фаранг бўлиб кетибсиз,— деди Ориф ака.— Даштга кўчиш — кампания, маккажўхори — кампания, соғлиқни сақлаш — кампания, кучат ўтказиш — кампания...

— Бу яхшими, ёмонми, Ориф ака?

— Мен баҳо бермоқчи эмасман, ука. Аммо лекин ҳаётни ортиқча расмийлаштириб юборяпмиз...— Ориф ака бирдан уйга толди. У ўзига ҳам аниқ бўлмаган бир гапни бошлаб қўйганини фаҳмлаб қолди.— Мана рўпарангиздаги шиорни ўқинг: «Комплекс механизацияни турмушга кенг татбиқ қилайлик!» «... Кенг татбиқ қилайлик!...» Хўп... қайси маънода?

— Газеталарда шундай ёзилади, қабул қилинган...

— Биламан. Комплекс механизация ҳам яхши нарсас. Лекин мана мен, сиз, конкрет олганда, қандай «татбиқ қиламиз?» Нима қилишимиз керак? Конкрет?

Назаров елкасини қисди. Ориф ака давом этди.

— Сўнгра, бу ерда, истироҳат богида, шу шиорга жиддий эътибор берган одам ёнидаги севгилисига айтадиган гапини айтолмай қолади-ку? Демак, жиддий эътибор бериш шарт эмас, шунчаки, безак...

Назаров бу гапга қушилмаганини билдириб, ҳазиллашманг, дегандек, илжайди.

— Йўқ, йўқ, нега, безак, безак! Буни энди ҳамма шундай деб билади. Ўз газетангизда шундай деб ёзаяпсиз: «Район клубининг пештоқи шиор ва чақириқлар билан безатилган эди». Шундайми?

— Ҳа, слёт олдидан...

— Демак, безак. Чунки шиор ва чақириқлар ўз маъносини йўқотиб қўяпти. Шунинг учун ундаги «кенг татбиқларга ҳам эътибор бермай қўйганмиз. Шунинг учун уларни истаган жойга ёзиб осаверамиз. Буни биз ўзимиз қиляпмиз. Уруш вақтидаги «Қасос ол!» деган плакат ёдингиздами?

— Ҳа, она сурати солинган булар эди...

— Ҳа, она сурати. У Ватан номидан худди кўзингизга қараб хитоб қилар, сиздан конкрет жавоб кутар, эсингизни жойига келтирар эди.

— Ҳа!

— Сиз ўша плакат қоқилган жойни «чақириқлар билан безатилган», деб айта олармидингиз.

— Йўқ, Ориф ака.

— Баракалла.

Улар жим қолишди. Назаров рўпарасидаги ўнлаб шиорларга бир-бир кўз қирини ташлади. У неча йилдан бери ёз кунлари деярли ҳар тонг шу боққа кириб бир айланади, шу вақтгача биронта шиорни разм солиб ўқиб кўрмаган экан.

— Ана, рўпарангизда яна бир алвон: «Кўча тозалиги учун курашни қизитайлик». «Кураш!» Буюк, муқаддас, синфий, революцион сўз. Ҳар қадамда «Кураш», «Шон-шарафлар...» Бу муътабар сўзларнинг қадри тушиб кетяпти. Мана соф ҳавода утирибмиз, кислородсиз яшаб бўлмайди. Лекин биз ҳар муюшда «Яшасин кислород!» деб қичқирмаймиз-ку. Биз шунчаки нафас оламиз. Нафас олаверайлик-да ахир!

— Гапингиз тўғри. Лекин нима қилиш керак?

— Билмайман!— деди Ориф ака шартта кесиб. Лекин бир зумдан кейин давом этди:— Чамамда, аввало, ўзимиз самимий бўлишимиз керак. Мана ўзингиз табиатан қандай бўлсангиз шундай. Сўнгра, газета оддий инсонийлик ҳақида ёзиши керак. Кампаниясиз, расмиятсиз, сохталиксиз, инсонийлик ҳақида...

Назаров гапга жуда қизиқиб, унинг оғзига тикилиб қолди.

— Яна?

— «Яна?» Нима, сиз мендан курсатма кутяпсизми?— Ориф ака редакторга қараб кулди:— Билиб қўйинг, мен сизга ҳеч қачон курсатма бермайман, «яна» эмиш. Билмайман, вассалом! Ўзингиз ўйланг. Ўйлаганингизни менга ҳам айтинг мана мен сизга айтганимдай...

Ориф ака соатига қараб редакторга қўл берди. Назаров куларди.

— Нега илжайяпсиз?

— Аломат секретарь экансиз, Ориф ака...— деди Назаров ҳамон кулиб.

— Секретарь... секретарь ҳалигача иш бошлагани йўқ. Нимадан бошлашни билмай юрибман,— деди Ориф ака кетаётиб. У энди негадир жадалроқ, тетикроқ қадам ташларди. Энди кўнглида нимадир аниқлангандек, ғашликлари ўйга айлана бошлагандек бўлди.

Бироқ шу кун ҳам, эртасига ҳам хаёлларининг ипини ушлолмай, фикрларида ёруғ бир нуқта тополмай пари

шон юрди. Райкомда ҳам кунлари асосий ишни тутиб ололмагандай одатдаги ташвишлар, танишишлар билан утарди. Булим бошлиқларини бир-бир чақириб суҳбатлашди. Навбатдаги бюрода куриладиган масалалар билан танишиб, хужалик ишларига доир масалаларнинг ҳаммасини раёнжроком президиумига утказиб юборди. Қишлоқ хужалик бўлимига кириб, кичкина бир мажлисга дуч келди. Мажлисда бошдан-оёқ ўтирди-ю гапирмади, купгина мироблар, раислар билан танишиб олди.

Кечкурун якунлаб қараса, биронта амалий иш қилмабди. Унга нимадир халақит берарди. Одамлар билан гаплашганда ҳам булар-булмасга тихирлик қилиб, яна анча-мунча дилхираликни орттириб олди. Темир йул вокзалининг бошлиғи билан гаплашганда ҳам юк ташиш графиги у ёқда қолиб, иккинчи даражали гап билан дилзорлик қилди.

— Катта вивескага ёзиб, бутун халққа пеш қилиб қуйибсиз, «Депутатлар хонаси» деб! Менга тушунтирингчи, нимага?

Вокзал бошлиғи ҳақиқатан ҳам бу ҳақда ҳеч уйламаган экан, тушунтириб беролмади.

— Депутат ҳамма қатори залда кутса куз тегиб қоладими? Ё билет ололмайдими? Халқ бошқа-ю, депутат бошқа экан-да? Ё у халқни камроқ куриши керакми? Уни ким сайлаган ўзи?

— Ҳамма жойда шундай, ахир, урток секретарь...

— Ҳамма жойнинг уз одамлари бор, жиян. Бу ерда сиз билан биз уйлашимиз керак. Менинг саволларимга жавоб беролмадингиз, шундайми? Мен ҳам, жавоб беролмайман. Боринг, уйланг, саломат бўлинг.

Бу бушаигроқ йиғит билан хайрлашгандан кейин Ориф ака яна ўзини қойий бошлади. Бемаза, дағал гап. Ўзинг жавоб беролмасанг ундан сураб нима қиласан? «Боринг, уйланг!» эмиш. Биринчи куриб турган одамнинг бўлса. Қандай киши, уй-фикри нимада, хулқи қанақа, балки юрагида дарди бор, балки бир енгилтакдир...

Ҳаммамиз ҳам шунақа. Инсонни аввало инсон деб эмас, фақат бир ижрочи деб биламиз. Эҳтимол унинг бошида сенкидан ҳам чигалроқ саволлар, балки гузал фикрлар бордир. Ким сурайди ундан бу ҳақда? Сенми? Йук. Сен райком секретарисан. Сен: «Бажардингми?» деб сурашинг керак. Бажарган бўлса яхши, бажармаган бўлса, «Боринг, уйланг!»

Хуш, унинг уйлариини, бола-чақасини, кайфиятини биров сураши шартми? Ўзи келиб бемалол гапирса бўлмай-дими? Райкомга-я? Ҳа, райкомга. Одамлар орасида, од-

дий одамлар билан раҳбарлар орасида, одамлар билан райком ва ҳукумат органлари орасида шундай муҳит яратиш мумкин эмасми? Шундай муҳит яратилса эдики, одам уйида нимани уйлаган бўлса мажлисда ҳам шуни гапирса, кўнглида нима уйлар тинчлик бермаётган бўлса, райкомда ҳам, обкомда ҳам...

Обкомда?

Ориф аканинг куз унгида Мария гавдаланди. Уч-тўрт кундан бери йўқотиб юрган нарсасини бирдан топиб олгандек кўнгли сал ёришиб, эртасигаёқ Мариянинг олдига боришга қатъий қарор қилди.

«Бораман, бораман,— деди Ориф ака кечаси билан шу хаёлда тўлғаниб.— Иш бошлолмаётганимни, нимадир халақит бераётганини айтаман». Нима? Нима халал беряпти? Буни у айтиб беролмайди. Ориф ака тайёр формулаларни ёқтирмайди. Сўхбатда туғилган ҳақиқат пухтароқ бўлади. Шунинг учун ким биландир, яхшиси Мария билан гаплашиш керак...

Шу пайт айвонда гаплашиб утирган Онабиби билан Темирнинг гурунги Ориф аканинг диққатини бўлди. Сийраккина илиқ ёмғир томчиламоқда эди. Темир билан ёнма-ён, тиззасини қучоқлаб утирган Онабиби кафтини ёмғирга тутиб қикирлади:

— Вой, мана томди, илиқ-милиқ! Қўлингни олиб кел-чи!

Темир жиддий бола, кам гапиреди. У унинг синфинг аълочиси, Онабибини ўз синглисидек доим ҳимоясида олиб юради. У ақлли, буй-баста келишган, кўркем йигитча. Ёғ заводи директорининг ўғли, сал файласуфроқ. Ориф ака кизи билан унинг дўстлигини яширин бир меҳр билан кузатиб юради.

Кеч соат ун бирлар. Нам тупроқ ва ўт-ўлан ҳиди очик деразадан кириб, уйни тўлдиради. Болаларнинг гурунги бўғотдаги мусичаларнинг ку-куси билан бўлиниб турибди. Темир йўлкага тушалган сой тошларини кузатарди.

— Кўрдингми баъзи тошларга ҳали ёмғир томмабди,— деди у салмоқлаб.— Эндиги томчининг қайси тошга тушишини ҳеч ким айтиб беролмайди. Ёмғир тинганда шунча тош ичида биттаси қуппа-қуруклигича қолиши ҳам мумкин. Бундай ҳолни одамлар мўъжиза дейишади. Аслида бу қонун. Тасодифлар натижасида туғилган қонун. Мана, ҳозир ҳўл бўлмаган битта ҳам тош қолмади. Ҳаммаси бир хилда тим қора. Миллионлаб тасодифдан қонун туғилди. Демак, ёмғир нима?

— Қўйсанг-чи, биз ҳали буларни ўтмаганмиз.

— Тентак, бу дарс эмас. Биз ҳам ўтмаганмиз.

— «Тасодиф», «қонун...» Ёмғирнинг илиқлигини айтсанг-чи! Хидини қара. Мана, кафтимни ҳидлаб кўр-чи...

Ориф ака ичкаридан болаларни кўрмаётган бўлса-да, уларнинг беҳос яқинлашиб қолганда бир-биридан аста нарироқ сурилиб ўтиришганини, қарама-қарши, чала-чулпа гаплари ўзларига жуда ҳам маъқуллигини, ҳатто Онабибининг жажжи кафтидан хом ёнғоқнинг ачимсикроқ ҳиди келишигача билиб ётибди. Онабиби хассос қиз. Гузалликдан завқлана билади. Темир бўлса куруқ мулоҳазачи. Гулни кўрса томоша қилиш ё ҳидлаш ўрнига сантиметрлаб ўлчаёт бошлайди. Шунинг учун ҳам улар бир-бирларига зарур бўлсалар керак. Шунинг учун иккаласи ҳам яхши. Бири бўлмаса бири бўлармиди? «Икки ёрти — бир бутун», дейди Ориф ака ўзича ҳаёлчан жилмайиб.

Шу жилмайиш унинг оғир, чигал ўйларини кўнглидан кўтариб ташлайди. Энди Темирнинг ақлли, мавҳум гаплари, Онабибининг қикирлаши узоқдан эшитилгандек бўлади. У очик деразадан илиқ ёмғир севалашини, мусичалар ку-кусини тинглаб ўйқуга кетади...

Мария Васильевнанинг кабинети турли нав ғўза туплари, ҳосилдорлик диаграммалари, иқтисодий жадваллар билан... безатилган эди. «Безатилган» демасак бўлмади. Чунки бу ерда уларнинг бошқа вазифаси йўқ. Қабулга кирган одам бу мураккаб рақамларни таҳлил қилиб ўтиролмаётди, албатта. Ориф ака деворларга қаради-ю, кўнглидаги росмана илиқ гапларни йўқотди-қўйди. Бундай жойда одам беихтиёр ўзини сипо тутишга, сўзларигагина эмас, товушига ҳам расмий тус беришга урина бошлайди.

Лекин Ориф аканинг рўпарасида болаликдан таниш, чехрасида ҳали ҳам шўхлик шуъласини сақлаб қола олган, истараси иссиққина хотин ўтирарди. Мария Васильевна янги райком секретарининг келганига жуда хурсанд бўлиб ўридан турди. У ўрта бўйли бўлса ҳам, ёши ўтиб, анча тўлишиброқ қолганлигидан пақанароқ кўринарди. Ориф ака унинг эркакчароқ силтаб узатган кўлини сиқиб, қабулга кирганлар ўтирадиган креслога чўкди. Мария Васильевна бир трубкани елкаси билан қулоғига қисиб, иккала телефонда бирдан гаплашаркан, календарь варағига ниманидир ёзди, ниманидир учирди-да, «эрталабдан шунча иш!» дегандек оғир уҳ тортиб, трубкаларни тарақлатиб жойига қўйди.

— Хуш, хизмат?

— Хизмат йўқ, шунчаки бир оз гаплашаман деб келган эдим...

Мария Васильевна қошларини баланд кутариб, хайратомуз, шўхчан тикилди:

— Бекордан-бекор-а?

— Ҳа,— деди Ориф ака содда қилиб.

Мария Васильевна бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. У чиройли эмас, юзи хатто шиддатлироқ, лекин кулса кўркам бўлиб кетар эди, Ориф ака ҳали кулгининг сабабини тушуниб етмаса ҳам, қушилишиб кулди.

— Вой Орифжон-эй, шунчаки гаплашиб ўтиргани дегин? Яна нима ёқади! Гузарга чойхонага чиқиб кетаётиб бу ерга адашиб кириб қолган бўлма тағин?— Мария Васильевна яна хандон отиб кула бошлаган эди, Ориф аканинг бирдан қовоғи солиниб қолганини кўриб, тўхтади.

— Марям, шўх кулги сенга жуда ярашади. Лекин эртадан кечгача,— Ориф ака деворларга қаради,— бундай қуршовда ўтириш одамни тарашадай қуритиб юборса керак.

Мария Васильевна буни ўринсиз танбех деб тушунди. Оғринди.

— Ишингни гапир.

— Ишни бошлаёлмаяпман. Бир нима халақит беряпти.

— Нима?

— Нималигини билсам сенга келармидим.

— Ана холос... Хўп, келибсан, яхши, хурсандман. Фикрингни аниқлаб, таклифларинг билан келмайсанми, секретарь?

— Мен фикримни эмас, аҳволимни айтгани келдим. Шунчаки суҳбат...

— Ёш боламисан?.. Обком бу!

— Ана... ана...— деди жилмайиб Ориф ака, креслога қулайроқ жойлашиб ўтираркан,— сал суҳбатлашувдикки, тайёр фикр ҳам туғилиб қолди: обкомга одам шунчаки ўз ҳаяжонларини айтиш учун ҳам келиши мумкин.

Мария Васильевна тушуниб турибди: бекорчи одам эмас-ку, бундай масъул кишининг дардлари, ҳислари ҳам иши билан боғлиқ бўлади. Аммо Орифнинг бу гаплари обкомга танбехдай туюляпти, шунинг учун Мария Васильевнанинг чехрасидан кўланка кетмади.

— Гапир, гапир, нима, йўқ деяпманми, ташвиш-ҳаяжонларингни гапир. Хизмат?

— Куйсанг-чи «хизмат»ингни...— деди Ориф ака пешанасини укалаб. У Мариянинг очилиб гаплашишга куймаётганини сезарди. Шунинг учун гапни танламай юзадагисини айтиб қўя қолди:— Шивилгонга бордим...

— Бидамиз...

— Тоғ районини тугатиб чакки қилибсизлар.

«Яна танбех», деб ўйлади Мария Васильевна.

— Тоғ районининг тугатилганини билардинг-ку.

— Билар эдиму тугатишнинг бундай бўлишини билмас эканман.

— Қандай булар экан?

— Маъмурий жиҳатдангина эмас, уни ном-нишонсиз бутунлай тугатиб юборишга қасд қилинибди.

— Унчалик эмас. Сенга шундай туолгандир, бу табиий...

— Гап менда эмас. Булоқлар қуриган, боғлар сўлиган. Узумзорларни кул босиб ётибди. Қимсасиз кишлоқлар, тахта қоқилган деразалар, кўршапалак уялаган кутсиз ўйлар, гул ўрнига сассикалиф ўсган ҳовлилар тоғ манзараларига қабристондай совук тус бериб турибди, йўл йўқ, куприклар бузук... Юртнинг кўркам бир гўшаси эди-я. Неча мингларга ватан... Беҳурмат қилинибди, поймол этилибди. Увол... Мана бу ерда бир нимаси бўлган одам шундай қилмайди!— деди Ориф ака кўксини муштлаб.

— Сен кимни айблаяпсан, Ориф? Сенинг шахсий туйғуларингни мен тушунаман. Лекин обкомда...

— Мен ҳозирча сени айблаяпман. Бу ерда менинг шахсий туйғум эмас, инсон туйғуси, гўзаллик туйғуси, ватан туйғуси ҳақида гап кетяпти...

— Йўқ, бу ўзингнинг кўнгилчанлик ҳисларинг, Ориф. Бидаман, оғир хотиралар сени эзиб қўйибди. Лекин буни обком ишига аралаштириш...

— Хўп, сен айтгандай бўлсин: бу менинг шахсий туйғуларим дейлик. Лекин мен уларни ичимга ютиб кетолмайман ахир! Хўш, уларни, бу туйғуларни қаёққа қўйишим керак? Қимга айтишим керак? Қимга...

— Менга қара!— Мария Васильевна ўрнидан туриб, мажлис олиб бораётгандек, қалам учи билан столдаги ойнани тақиллатди.— Ҳозирги сенинг районингда биз етти йилдан бери қора терга ботиб ишладик, унинг иқтисодиятини қайта қурдик, пастдаги ёввойи чулни жиловлаб, сув чиқардик, ҳаёт бағишладик, аҳоли кўчирдик, у ерда олтита совхозни барпо этгунча она сутимиз оғзимиздан келди. Бу совхозлар олдига бу йил ўз хара-

жатларини қоплаш вазифасини қўйганмиз. Сен бундан ҳам беҳабарсан. У хўжаликларда аҳвол ҳали ҳам оғир... Сен, райком секретари, у ерларга ҳалигача бирон марта бордингми? Чул заҳматкашларининг гайратшижоатларини кўрдингми? Йўқ. Бормай-кўрмай туриб область комитетининг бўйнига айб қўйяпсан... Илк муҳаббат гушаларининг бир сайр этиб келиб, куз ёш қилиб юрибсан: «Оҳ-воҳ! Табиат манзаралари!..»

Ориф ака индамай бош эгиб қолди.

«Аттанг, бу ишим ҳам хато бўлди,— деб уйлади у намиққан пешанасини қўлининг сирти билан артиб.— Ҳақиқатан ҳам, ҳеч нарса кўрмай-билмай туриб, даъво, димоқ... Мен бундай эмас эдим шекилли...» Қизишиб гапирганидан ҳансираб қолган Мария Васильевна стол орқасида у ёқдан-бу ёққа юрарди:

— Коммунист...

Паст овоз билан айтилган бу сўздан Ориф ака хушёр тортди.

«Коммунистлигимни пеш қилма!» деб жеркиб ташлашдан ўзини аранг тийиб қолди. Бошини кўтармади.

Мария Васильевна келиб унинг елкасига қўлини қўйди-да, «Мен-ку тушунаман...» дегандек қараб, тасалли берган бўлди.

— Гапинг тўғри, Мария Васильевна. Мен ҳозир совхозга кетаман.

— Хайр,— Мария Васильевна қўл берди.

Йулакда папка қўлтиклаган сипо йигитлар, ортиқча гап гапирмайдиган қизлар жуда ишчан қиёфада у ёқ-бу ёққа ўтиб турарди. Ориф ака бош кўтармай жадал чиқиб кетди. Акация соясида турган ГАЗнинг кабинасига кириб ўтирди-да, пешанасига тарс этиб урди. «Илк муҳаббат», «Куз ёши», «Оҳ-воҳ...» Кўнглим чуқиб қоровулдан ароқ тилаб ичганларимни, райкомдаги суҳбатларда одамларни бекордан-бекор ранжитганимни билса нима дер эди экан! Чулда қилинаётган ишлар у айтгандай бўлса, мен ваҳима қилиб юрган бу ташвишларим ҳақиқатан ҳам қулгили...

Энг яқин совхозгача бир юз ўттиз чақирим йўл. Шундай бўлса ҳам, Ориф ака бензинни текшириб кўрди-да, чўлга қараб ҳайдади.

Чангга ботиб тўртинчи совхозга кириб борганида кош қорайган эди. У чарчаганидан ҳеч кимни, ҳеч нарсани кўрмади ҳам, кўргиси ҳам келмади. Фақат роса очикқанини ва қоронғида қандайдир ғуборли шамол эсаётганини сезар эди. Уни кутиб олган киши — ишчилар

комитетининг раиси Узаиров — кир кепка кийган, букрироқ кекса одам эди. У меҳмоннинг райком секретари эканини билиб, нуқул пландан гапираверди: бу йил фалон тонна берамиз, янаги йилга рентабел хўжалик бўлишни вазифа қилиб қўйдик, яқинда газетада ҳам ёзишди — давлатга катта фойда...

— Ўртоқ Узаиров, ошхона қаерда?

— Меҳмонхонага борамиз, ўртоқ секретарь, овқат тайёр.

Ориф акага бир оз жон кирди. Лекин мезбоннинг ҳалиги гаплари ҳамон қулоғига кирмасди. Узаиров анча хушомадгуй бўлиб чикди. Қўлга сув қўйган, курси тоза бўлса ҳам, меҳмон ўтиришидан олдин рўмолчаси билан чангини артиб қўйган, овқат олдидан «юзта»ни шама қилган... Ориф акага бу қилиқлар ёкмаса ҳам, азбаройи қорни очлигидан, маставага нон тўғраб индамай тушираверди. Кейин оғир тортиб, барвақт ухлаб қолди.

Эрта билан меҳмонни эшитиб партком секретари етиб келди. Бу Тулаган деган дўнг пешана, қоп-қора, камгап, камсуқумгина йигит эди. Ориф ака унга «Совхоз шаҳарчасини бирга айланиб чиқайлик», деб таклиф қилди. Улар пиёда чиқиб кетдилар.

Ҳавода тузон, узоклар қуринмас эди.

— Шамол ҳали ҳам босилмабди-да.

— Энди бошланяпти, — деди Тулаган.

— «Афғони» дегани шуми?

— Ҳа.

— Қанча давом этади?

— Камида уч кечаю уч кундуз.

Шундан кейин улар индамай юравердилар. Бир чақирим, бир ярим чақирим... Совхоз шаҳарчаси асосан шу бир кучадан иборат эди. Ҳовли, томорқа йўқ. Уйлар ҳаммаси бир хил: икки қаватли, иккита кичкина айвонли, икки оила учун. Ўн қадам ичкарида бадрафхона. Ҳаммаси шундай, бир уй, бир бадраф, бир уй, бир бадраф. Бошқа ҳеч нарса йўқ, на бир қозик, на бир жўяк, на бир ниҳол... Элликта, юзта, икки юзта... Узок-узокларга чузилиб кетган. Ораларида «афғони» қутуриб юрибди.

— Одамлар уз уйини топадими ишқилиб?

— Топмай қаққа борарди... — мужмалроқ жавоб берди камгап Тулаган. Шу билан яна индамай кетаверишди. Бир ярим километрча юргандан кейин Тулаган тўхтади:

— Бу ёғи ҳам шунақа, кетаверамизми?

Улар қайтишди. Қайтишда шамол орқадан эди, Ориф ака қузини, қулоқларини артиб, дарров қорайиб кетган

рўмолчасини чўнтагига яширди. Тулаган янги райком секретаридан гап кутарди. Буниси ҳам илгаригиларидай бўлмаса керак ахир, ҳеч бўлмаса бир ғазабланиб кўяр: «Бу ерда қандай турибсизлар? Етти йилдан бери бирон кўчат ўтказсанглар, томорқа, боғ қилсанглар бўлмасмиди? Бу шамол, бу бир хилдаги минглаб бадрафлар манзараси одамни сил қилади-ку ахир!»

Йук, секретарь бу ҳақда гапирмади. Бунинг ўрнига Тулаганнинг ўзини суриштирди:

— Бола-чақа борми?

— Битта қизимиз бор,— деди Тулаган ўнғайсизланиброк.

— Ҳа, яхши. Мешинг ҳам бир қизим бор. Онабиби.

— Меники Фируза.

Секретарнинг мулойимгина ўйчан чехраси, ундаги табиий оталик меҳри Тулагага ёқа тушди. Шундан кейин у сал дадилланиб, саволлар ёрдамида бўлса ҳам, ўзи ҳақида гапириб берди. Уни партком секретарлигига ўтган йили сайлашган экан. Ишининг мазаси йук, унинг ўз фикрича, эпллмаётган экан. Совхознинг хужалиги катта, анча ишлар чалкаш, ҳал қилинмаган. Энг муҳими — одамларнинг кайфияти... Тулаган ҳозир жуда банд, қишлоқ хужалик экономикаси институтида сиртдан аспирант, оиласи ёш, уч ойдан бери қизчаси касал. Ишни эпллмаётганига шулар ҳам сабаб бўлаётган экан.

Ориф ака бу гапларга ҳеч нарса демади, ўғит ҳам қилмади, тасалли ҳам бермади. Яна чуқурроқ ўйга толди холос.

Тушдан сўнг улар то кечгача парткомда ўтиришди. Бўлим бошлиқларини, кекса коммунистлари чақирди. Тулаган Ориф акага жуда маъқул тушди. У совхозда раҳбарликни эпллмаётган бўлса ҳам, одамларни яхши танир, ҳар бирининг оиласи, ўйи, дардини билар, ўз шахсий ишларини ҳам совхоз ишларига аралаштириб гапирар эди. Кейинги куни улар эртадан кечгача бухгалтерияда, ҳисобот бўлимида ишлашди. Тулаган бу ерда Ориф ака учун ажаб бир кашфиёт бўлди: у совхознинг иқтисодий имконларини бош финансист билан бухгалтердан ҳам яхшироқ билар экан. Зехни тез, таҳлилга мойил, қайси курсаткич қайси рақамга бориб боғланишини, эски-янги хужжатларни, рақамларни ёд айтиб берарди. Ориф ака яна бир нарсани сездики, бухгалтер билан финансист унга шунчаки қобилиятли студент, ёқлайдиган диссертациясини ёд билиши керак бўлган зехни чакқон йигитча дебгина қарар эканлар.